

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет
Кафедра української літератури

Тема дитини й дитинства
в житті та творчості Панаса Мирного
Дипломна робота
рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, 602 групи
денної форми навчання
спеціальності 035 „Філологія (українська
мова та література)”

Піньонжик Марія Володимирівна

Науковий керівник:

д. філол. н., проф. Ковалець Л. М.

Рецензент:

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри №

від «___» _____ 2022 року

Зав. кафедри _____доцент Мальцев В.С.

Чернівці – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДИТИНСТВО ЯК БАЗОВИЙ ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПАНАСА РУДЧЕНКА, ЧАС ВИТВОРЕННЯ ЧЕСНОТ ТА ЦІННОСТЕЙ	7
<i>Висновки до розділу 1.....</i>	<i>15</i>
РОЗДІЛ 2. ДІТИ Й ДИТИНСТВО В МЕЖАХ РЕАЛЬНОСТІ ПАНАСА РУДЧЕНКА (МИРНОГО).....	16
2.1. Батьківство як психічне утворення у свідомості Панаса Рудченка.....	16
2.2 Комунікація Панаса Рудченка (Мирного) з дітьми у зрілому віці.....	24
<i>Висновки до розділу 2.....</i>	<i>28</i>
РОЗДІЛ 3. ТИПИ ДІТЕЙ У МАЛІЙ ПРОЗІ ПИСЬМЕННИКА.....	29
3.1. Панас Мирний про самотню дитину, волелюбну дитину, маленького дорослого й дитину змішаної національної ідентичності.....	30
3.2. Травмована дитина, дитина, яка звідала насильство, дитина без відчуття власної самоцінності в незавершній прозі письменника.....	40
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>48</i>
РОЗДІЛ 4. ДІТИ У СВІТІ ВЕЛИКОЇ ПРОЗИ ПАНАСА МИРНОГО.....	50
4.1. Вплив інституту сім'ї та школи на формування особистості дитини в повістях Панаса Мирного.....	50
4.2. Особливості світу дитинства Чіпки як передумова занепаду його особистості (за романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні ?»).....	59
<i>Висновки до розділу 4.....</i>	<i>67</i>
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	72

ВСТУП

Наукових досліджень, присвячених вивченню життя та творчості Панаса Мирного, на перший погляд, доволі багато, у них розкриваються різні аспекти, пов'язані з цією талановитою творчою індивідуальністю. Проте значно менше цікавих для нас праць психологічного плану. Вочевидь розвиток цієї індивідуальності, її переживання, навіть характер Панаса Мирного викликали менше зацікавлення науковців, як і внутрішній стан героїв його творів. Однак назвемо такі праці: І. Клименко «Від задуму до художнього образу (Із творчої лабораторії Панаса Мирного)» (1969), В. Мелешко «Моральний світ персонажів повістей Панаса Мирного» (1994), О. Майдан «Психологічні спостереження Панаса Мирного в жанрі роману» (1999), де таки повноцінно простежено різноманітні внутрішні протиріччя у свідомості представників персоносфери письменника, з'ясовано психологічні причини їхніх дій.

Крім того, М. Грицай у праці «Панас Мирний: Нарис життя і творчості» (1986) добре дослідив життєву історію Панаса Мирного, розставив акценти на основних подіях, враховуючи до того ж особливості суспільно-політичної та духовної атмосфери в Україні у XIX – на початку XX ст. Науковець виокремив зовнішні та внутрішні чинники, які вплинули на формування літературної сфери інтересів Панаса Яковича, коротко представив долю його трьох синів, проте не розкрив особливостей їхніх узаємин та спілкування із батьком. Чи не тому у цьому дослідженні Панас Рудченко постає канонічним і дещо ідеалізованим.

В. Пащенко, співробітниця Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного, маючи змогу послуговуватись рідкісними матеріалами для дослідження життя письменника, у своїй статті «Панас Мирний у спогадах сучасників» (2012) дозволила читачеві сформулювати глибше уявлення про цікаву постать. У цьому дослідженні вміщено інформацію про деякі риси характеру й поведінки Панаса Мирного, його оригінальні звички, стосунки з дітьми та рідними, особливості побудови комунікації з оточенням тощо. Зокрема, цінною нам видалась інформація, яка базується на спогадах синів про батька, адже дає змогу почерпнути знання про деякі методи виховання, тонкощі стосунків між

Панасом Яковичем і його синами. Окремо В. Пащенко приділила увагу доброті та чуйності Панаса Рудченка, яка виявлялась повсякчасно: на роботі, вдома та в ширшому колі спілкування.

Л. Ушкалов у своїх дослідженнях так само значно розширив коло уявлень про життєву історію Панаса Мирного (Рудченка). Насамперед його праця «Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний» (2012) слугує джерелом для пізнання багатьох особливостей дитинства самого Панаса Яковича. У ній автор подав відомості про походження та майнове становище сім'ї Рудченків, частково схарактеризував постаті батьків Панаса Яковича, простежив узаємозв'язок сімейного виховання з вибором професії сина й тематичним спрямуванням його літературної діяльності.

К. Сізова у статті «Особливості зображення людини у творах Панаса Мирного» (2007) розглянула специфічні засоби, до яких вдавався видатний прозаїк, зображуючи, зокрема, й дітей. Проте характеристика її базується тільки на портретних деталях, особливості яких справді тонко відображають внутрішній стан персонажів, спадкову складову і частково прогнозують подальшу долю людини. Основну увагу дослідниця приділила художньому методів зображення зовнішності дітей, тобто уявленням інших людей про них, а не внутрішньому світові дитини.

До актуальної проблематики звернулась С. Негодяєва у дослідженні (2011). У ньому літературознавиця осмислила проблеми ідентичності героя на рівні психоаналітичної рецепції у прозі Панаса Мирного, визначила «пропащу силу» як домінанту в характеристиці образів. Проте об'єктом її дослідження стали тільки романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і «Повія», а також повісті письменника. Без уваги залишилась його мала проза.

Актуальність магістерської роботи зумовлена відсутністю в українському літературознавстві праць, де б цілісно розглядалась заявлена в назві проблема. Тож **наукова новизна дослідження** полягає в тому, що вона заповнює прогалину в комплексному вивченні теми дитини й дитинства у творчій спадщині Панаса Мирного та в його особистому житті. Оскільки письменник працював у

соціально-психологічному напрямку, то становлення особистості своїх героїв він подавав з пори їх раннього дитинства, завдяки чому відбувалось основне мотивування всієї подальшої поведінки людини.

Метою роботи є розгляд теми дитини й дитинства в житті та творчості Панаса Мирного. Вона передбачає виконання низки **завдань**, а саме:

- визначення факторів, які вплинули на формування особистості Панаса Рудченка в його дитячому віці;
- з'ясування впливу на життя і письменницьку діяльність Панаса Яковича комунікації його з дітьми;
- характеристика батьківства як багатокomпонентного утворення у свідомості Панаса Рудченка у період до одруження та після народження синів;
- важливо встановити типи дітей у малій прозі Панаса Мирного та потрактувати дитинство як першооснову в історії особистостей центральних персонажів великих прозових творів письменника.

Об'єктом аналізу стала художня проза Панаса Мирного, біографічні, епістолярні, мемуарні матеріали, наукові літературно-критичні праці про цього письменника тощо. **Предметом дослідження** є життєва історія Панаса Рудченка та героїв його прозових творів у відповідному аспекті.

Специфіка об'єкта вивчення, мета і завдання наукової роботи зумовили комплексне застосування **методів** спеціальних (літературознавчих) та загальнонаукових: біографічного (для вивчення біографічного матеріалу про Панаса Мирного та його родинне середовище, родинне життя, тим паче, що творчість важливо пояснювати фактами особистого буття автора); культурно-історичного (зادля розгляду культурно-естетичних обставин, властивостей соціально-побутового плану, навіть ментальних особливостей письменника як складників його духовної та творчої активності); філологічного, спрямованого на вивчення текстів, їх ретельне коментування; психологічного, позаяк історію Панаса Мирного та і його персонажів подаємо у становленні, психологічному розвитку, зважанні на психологічні характеристики); психоаналітичного (для

пізнання внутрішніх переживань дитини у стресових ситуаціях); типологічного (для виявлення особливих рис у характерах дітей, їх зіставлення між собою й виокремлення в певні типи). Із загальнонаукових послуговуємось як емпіричними методами (спостереження, опису), так і теоретичними (аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, індукції, дедукції, пояснення, систематизації тощо).

Під час дослідження послуговувалися **фактичними матеріалами** у працях таких науковців: О. Вертія, Є. Грицяя, Є. Жицького, Н. Жукової, І. Клименко О. Малиної, О. Майдан, О. Мелешко, С. Негодяєвої В. Пащенко, Є. Радченка, М. Сиваченка, О. Столяренко, Л. Ушкалова, В. Черкаського та ін.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані під час підготовки до відповідних тем із курсу “ Історія української літератури II пол. XIX ст. ”, «Художня література для дітей» у вищих навчальних закладах. Вони також можуть становити певну цінність для вчителів загальноосвітньої школи, використовуватись під час підготовки до уроку про Панаса Мирного, творчість якого вивчається у 10 класі.

Апробація. Результати проведеного дослідження представлено в доповіді на науково-практичній конференції в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (5-8 квітня 2022), опубліковано тези: «Типи дітей в малій прозі Панаса Мирного»

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури (80 позицій). Загальний обсяг роботи – 78 сторінок, з яких 61 основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ДИТИНСТВО ЯК БАЗОВИЙ ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПАНАСА РУДЧЕНКА, ЧАС ВИТВОРЕННЯ ЧЕСНОТ ТА ЦІННОСТЕЙ

Дитинство є першим етапом становлення особистості людини, під час якого формуються основні засади її характеру, навичок, вмінь та, найголовніше, світогляду. Письменники – люди своєрідні, заглиблені у світ фантазії та мистецтва. Тому для кращого розуміння процесів та результатів творчості необхідно усвідомлювати обставини й чинники формування їхніх індивідуальностей. Процес розвитку людини триває все життя і відбувається під впливом багатьох факторів, таких як: генетична база, суспільно-історичні умови, соціальне та матеріальне забезпечення, методика виховання, застосовувана батьками. Впливають і люди, яких ми сприймаємо як авторитет, а також досвід спілкування з однолітками. Для того, щоб збагнути особливості формування характеру, особистості Панаса Рудченка, варто зважати на ці чинники.

Насамперед потрібно окреслити час і простір, у якому народився та зростав майбутній письменник. З кінця XVIII ст. територія України була розділена між двома імперіями. Лівобережжя перебувало під контролем Росії. З приходом на українські землі Російської імперії розпочалось поширення нової влади, що призвело до створення нових законів, введення чужоземних традицій та звичаїв, культурних та морально-етичних норм. Після введення Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) широко розповсюджується цензура. Внаслідок цього використання української мови зводиться до побутового спілкування селян. Та, водночас, особливою ознакою саме XIX століття є остаточне формування принципово нової української інтелігенції. Головними рисами цього процесу була класова різноманітність, зміна джерел: у цей час не лише духовенство чи вихідці з поміщицького середовища виявлялись складовою інтелігенції, але й представники різних професій та матеріальних статків. Розпочалося стрімке зростання кількості освічених людей, оформлення їх у

специфічний, окремий шар суспільства, пізніше – посилення та поглиблення їхнього впливу на соціальну, політичну та культурну сферу, формування норм і правил, що стосувалися традицій та духовного життя, а не лише матеріальної сфери. Варто підкреслити, що основу тодішньої української інтелігенції складали люди з гуманітарною освітою, вони були начитаними й ознайомленими не лише з обставинами життя на рідній території, а й найближчих сусідів.

Панас Якович Рудченко народився 1(13) травня 1849р. в Миргороді, що на Полтавщині. Сьогодні це районний центр із багатою історією, болючою сторінкою в якій стали події, пов'язані з нинішньою російсько-українською війною. Уже 24 лютого 2022 року Миргород був обстріляний ворогом. За життя Панаса Рудченка Миргород був глухим, провінційним містечком, населення якого не сягало й 10 000. Людям надавали роботу кілька невеликих підприємств. Проте не для всіх вистачало місць, тому одні займалася хліборобством, інші, переважно чоловіки, чумакували або ж ходили на заробітки. Брак землі, а, відповідно, й голод викликали селянські заворушення на території всього повіту.

Батьки Панаса Рудченка, Яків Григорович та Тетяна Іванівна, були дуже схожими на заможних селян, відрізняло їх хіба те, що одягалися за німецьким взірцем та дотримувались деяких звичаїв справжніх панів. Але й це все переробили на власний смак. Батько працював бухгалтером у повітовому казначействі, а мати була домогосподаркою [див.: 75, с. 10]. Родина мала 60 десятин землі та 4 сім'ї кріпаків. Та все ж матеріальне становище Рудченків не було хорошим, загалом жили на гроші, які батько отримував за свою службу. Відомо, що при їхньому дворі працювала вдова Оришка з сином Василем. Андрій, який зостався сиротою, також знайшов притулок при цьому домі. Вдова була за няньку малим Рудченкам, а хлопці – першими товаришами, з якими залюбки грали різні ігри й ходили біля овець. Зимовими вечорами Оришка садила їх на піч і читала казки, чим допомогла майбутньому письменнику засвоїти перші моральні цінності. За такий внесок у виховання Панас Мирний щоразу віддячує своїй любій няні, використовуючи теплі спогади про неї. У світі роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» живе баба Оришка, прототипом якої якраз і стала улюблена

няня Орина Батієнко [див.: 69, с. 7]. Батьки самі не гордували фізичною працею і дітей від неї не вберігали. Такі обставини життя дуже близько познайомили Панаса Рудченка з простим людьми та їхніми повсякденними проблемами, що й зробило його чуйним до горя інших.

Батьки відіграють у житті дитини найбільше значення, адже є першими, з ким вона контактує. Вони формують атмосферу та умови для розвитку не лише особистості, але й природних задатків та навичок. Також варто враховувати роль генетичного спадку. Відомо, що 40% інтелекту ми отримуємо від наших батьків, решта є результатом наполегливої праці та навчання людини.

Звертаючись до історії роду Рудченків, знаходимо інформацію про те, що дід Панаса, Григорій Іванович, походив із козацької сім'ї незакріпаченого селянина, брав участь у війні 1812 р., за свої заслуги отримав чин прапорщика. Повернувшись додому, придбав двір та кілька десятин землі на хуторі Білики під Миргородом. Невдовзі помер через отримані під час бойових дій травми. Бабуся, Катерина Яківна, зазнала матеріальної скрути, тому багато речей змушена була розпродати й вимушено покласти під заставу будинок [див.: 75, с. 14]. Попри це батько майбутнього письменника, Яків Григорович, спромігся закінчити повітове училище і стати чиновником. Спочатку працював бухгалтером у Миргородському, а пізніше в Гадяцькому повітовому казначействі. Цей чоловік дуже ретельно виконував свою роботу і впевнено зростав у званнях та чинах.

Яків Григорович був людиною старосвітською, дітей своїх виховував у суворості. До того ж, згідно традицій, був главою сім'ї, в родині панувала патріархальна форма управління. Завдяки цьому сформувався непохитний авторитет батька в очах дітей. Особливо важливу роль це відіграло в долі синів. Крім Панаса, в сім'ї Рудченків було ще четверо дітей: старші – сестра Олександра та брат Іван, молодші – брати Лука і Юрій. Яків Григорович для них першим прикладом мужчини, за яким вони спостерігали і з яким мали можливість контактувати. Враховуючи те, якою особистістю був батько, розуміємо, що його вплив на життя і майбутнє дітей підсилювався ще й центральною роллю в системі сім'ї. Підтвердженням сказаного є тотожне професійне спрямування життєвих

інтересів Панаса Рудченка. Сергій Єфремов у праці: «Панас Мирний: Критично-біографічний нарис» обґрунтував чиновницький шлях юних Рудченків так: «Діти духовенства йдуть здебільшого духовною стежкою, урядовці пускають своїх дітей бюрократичною...» [17, с. 13-14].

Інший дослідник подав таку характеристику Якова Григоровича Рудченка: «Добре знав свою справу, дорожив думкою начальства та й, взагалі, над усе цінував у людині працьовитість і покірність. З дітьми тримався на відстані... Найбільшою карою для дітей було “розказати батькові”. І все-таки у зрілому віці сини батька поважали і за його запопадливість до роботи, і за рівне ставлення до всіх» [див. 75, с. 15]. Найбільше батько цінував працьовитість і покірність, ці риси яскраво відбиті й на особистостях його синів. Можливо, саме такі установки Якова Григоровича стали причиною того, що Панас Рудченко так само старанно працював на посаді чиновника і лише ближче до ночі дозволяв собі робити справу для душі. Те, що діти побоювалися батька, Якова Григоровича, також вплинуло на розвиток їхніх особистостей. Відтак це виховало у них повагу до споконвічних традицій, сформувало релігійне світорозуміння та зневагу до неробства, як і велику вдячність кожному, хто невтомно працює.

Матір майбутнього письменника, Тетяна Іванівна, цілком присвятила себе родині. Як згадувала ровесниця Панаса Рудченка, до того ж його сусідка Ольга Драгоманова, котра стала відома згодом як Олена Пчілка, «обставини хатнього життя в сім'ї Рудченків, як і в нашій, були суто українські. Я не пригадую, щоб мати Панасова, Тетяна Іванівна, говорила до дітей інакше, як по-українському... Тим-то українське слово, українська пісня, українські звичаї оточали й П. Рудченка змалку» [55, с. 80].

Тетяна Іванівна, з дому Гординська, була донькою миргородського колезького реєстратора. З листа Івана Рудченка О. Пипіну відомо, що родовід матері не є місцевим, адже її прадід був греком, який у Семилітній війні отримав чини від російської армії за свої заслуги та зміг оселитися на цих землях. Дід Панаса Рудченка був освіченою людиною, займав посаду професора елоквенції в Києво-Могилянській академії. Відповідно, Тетяна Іванівна цікавилась народною

медициною, вміла цікаво розповідати, імітуючи різні голоси, хоч була неписьменною. Саме ця жінка прищепила усім своїм дітям велику любов до всього українського. Пізніше, згадуючи ці впливи, Панас Мирний напише: «Ні, не слава /.../ поривала мене в мої молоді літа до роботи. Моє невеличке серце ще змалечку пестила любов до тебе, мій обездолений краю, і вона оповила мою душу чарівними снами і підбурювала думки до роботи» [цит. за: 25, с. 26].

Коріння сім'ї Рудченків міцне та представлене хоробрими і розумними людьми. Тому усвідомлюємо, що Панас Мирний мав базові генетичні можливості для належного фізичного та особистісного розвитку. Його природні завдатки сприяли тому, щоб він став освіченою людиною та досягнув успіхів у роботі. Хоча батько й мав строгий характер та вплив на особистість своїх синів, проте, ймовірно, саме це стало тим ключовим фактором, за якого в Панаса Яковича і сформувалася велика любов та повага до праці і творчості. Матір як по-своєму ключова персона у ранній період життя також не могла не вплинути на розвиток особистості власної дитини. Тетяна Іванівна виявилась людиною, яка ознайомила малого Панаса з основами буття, показала йому рідний край із точки зору не звичайного перехожого, а тієї частини суспільства, яка творить історію та традиції.

Не лише батьки, а й інші близькі впливають на формування особистості молодшої людини. Панас Рудченко був третьою дитиною у своїй великій сім'ї. Найтісніші стосунки у нього зав'язалися зі старшим Іваном, хоч були вони протилежністю одне одного як у зовнішніх рисах, так і в складових характеру та темпераменту. Відповідно до цього, Іван став вольовим, енергійним та всюдисущим. Панас же Якович у дитинстві був хлопчиком мирним, спокійним і тихим.

Із появою молодшої дитини старші зазвичай починають відчувати ревності, адже уже не повністю впевнені у батьківській любові до них. Сестра Панаса Рудченка Олександра згадувала, що молодший брат тримався осторонь товариства дітей, не любив шуму і колотнечі, а натомість, уникаючи сварок, сидів на пагорбі та оглядав краєвид, який відкривався [див.: 69, с. 12]. А. Адлер

стосовно цього вважає, що старші діти стають більш егоїстичними, адже спочатку вся увага та любов прикута до них [див.: 67, с. 571]. Батькикладають всі свої сподівання, бачать у них власне життя, яке продовжиться в наступному поколінні. Незважаючи на це, Панас бажав спілкування саме зі старшим братом. Діти Рудченків були близькими й проводили переважно разом свій час. Проте це зовсім не означає те, що між ними не виникали непорозуміння. Дослідники в галузі дитячої психології також наголошують на тому, що у становленні конкурентних стосунків дітей велике значення має вплив батьків. Будь-які відносини, чи то хороші, чи то погані між дітьми в одній сім'ї, як правило, отримують пряме чи непряме схвалення з боку батьків. О. Шаграєва наголошує на тому, що зазвичай суперництво між дітьми особливо гостро наростає, коли батьки починають порівнювати своїх дітей [див.: 66, с. 572].

Невідомо, чи Рудченки сформували конкуренцію між дітьми, чи це було природне бажання бути кращим в очах найдорожчих людей. Але й такі стосунки мали місце в житті братів. Із записів Панаса Рудченка відомо, що в дитинстві він був схвилюваний тим, що молодший. Найбільше його пригнічувало те, що Іван мав більше прав, а Панаса ж обмежували батьки. Зважаючи на те, що він був молодшим, менше довіряли та не дозволяли виконувати роботу самостійно. Панас часто плакав через таку несправедливість та крізь сльози викрикував дитячі смішні римовані вислови, щоб зачепити й образити старшого брата. Неодноразово з цього приводу виникала бійка.

Згодом дитячі образи та непорозуміння пройдуть і Панас та Іван Рудченки працюватимуть разом. Старший стане прикладом та натхненням для молодшого. Панас Якович же виявився опорою та хорошим, вірним другом для Івана Яковича на все життя. Іван Рудченко також працюватиме в повітовому казначействі, збиратиме народну творчість та зробить вагомий внесок в українську фольклористику, все життя навчатиметься, щоб розширювати світогляд. На жаль, образи не минають безслідно, надто ті, що завдали шкоди ще маленькій та не до кінця сформованій особистості. Конкуренція з братом змусила Панаса Мирного

пізніше доводити до кондиції кожен написану сторінку, а Панаса Рудченка старанно виконувати роботу практично без огріхів.

Людина справді навчається впродовж всього свого життя, крізь нашу свідомість проходить велика кількість інформації. Але якість освіти залежить від власної праці та зусиль, які ми докладаємо в роботі над собою. Самоосвіта становить ключовий фактор у становленні розумної та працьовитої людини, лише той, хто розуміє цінність інформації, може нею володіти та користуватися.

У середині XIX століття на формування системи української освіти впливали різні історичні обставини. На жаль, це був час русифікації, насадження російської мови та культури. З приходом західних віянь і думок про свободу селян напередодні 60-х років XIX ст. розпочалось поживавлення національного життя. Свідома інтелігенція розуміла необхідність народної освіти. Саме з їхньої ініціативи почали відкриватись недільні школи та бібліотеки. Полтавська громада була однією з перших, яка активно підвищувала рівень освіченості селян. Сприяли цьому й відомі науковці, які приклали свою руку до започаткування та існування недільних шкіл та вечірніх занять: М. Возняк, М. Кононенко, О. Кониський, М. Костомаров та ін. Все ж більшість занять у школах державних та недільних проводилися російською мовою. Незважаючи на це, маємо таку згадку О. Кониського: «Населення тутешньої місцевості розмовляє мовою зовсім окремою від великоросійської, а тому з жадобою читає книжки малоруською мовою» [цит. за: 15, с. 69]. Тогочасна ситуація не була надто критичною, люди все ж прагнули отримувати нові знання. Отже, освіта на Полтавщині, зокрема в Миргороді була доступною. Проте державна не була безкоштовною, а недільна не могла в повному обсязі задовільнити її.

Панас Рудченко отримав освіту в Гадяцькій школі. Він був старанним учнем, мав відмінні успіхи. Закінчив три класи початкової школи і був сповнений мріями та бажанням продовжити свою освіту, вчитися в гімназії чи в університеті. Але матеріальні нестатки в сім'ї не дали змоги йому цього зробити [див.: 18, с. 43]. Найважливішу звичку і дуже корисне вміння, яке майбутній письменник спромігся сформувати в цей період життя, – це навчатися самотужки. Зважаючи

на те, що професію Панасові обрав батько, інший напрямок інтересів йому довелося освоювати самотійно. Зокрема, і знання в галузі літератури. Для цього Панас Рудченко багато читав творів українських та світових класиків. Державною мовою того часу була російська, тому її вивчали в школах. Навчання української мови Панасові довелося освоювати вдома. Самодисципліна й бажання навчатися з дитинства сформувались у певну звичку, яка впродовж всього життя допомагала Панасові Яковичу бути успішним у всіх сферах його діяльності.

Сім'я та оточення змогли сформувати в характері Панаса Рудченка безліч хороших якостей, які витворилися за сприятливих та несприятливих обставин. Проте жодну з цих характеристик не можна назвати хорошою чи поганою, їх варто сприймати як невід'ємну складову особистості письменника. Якщо ж забрати одну з них, то порушиться вежа індивідуальності, складена з чеснот і рис характеру, які Панас Рудченко збирав та впорядковував у формі власної неповторної особистості.

Звичайно, що не лише зовнішні чинники, такі як сім'я, близькі люди, соціальні умови, формують нашу особистість. Безліч якостей ми витворюємо у собі самотужки. Е. Еріксон вважає, що розвиток особистості включає в себе вікові етапи, на яких людина стикається з певними завданнями суспільства, його очікуваннями та ідеалами. Результатом подолання чи переосмислення цих завдань є набуття певних якостей, новоутворених рис характеру, які фіксуються в нашій свідомості та зберігаються на наступних етапах. Надія, воля, ціль та впевненість – це ті нові чесноти, які формуються в результаті успішного виконання завдання суспільства. Е. Еріксон доводить, що психосоціальний розвиток та розвиток особистості триває впродовж всього життя і кожний етап може мати як позитивні, так і негативні результати [див.: 67, с. 28–30].

Повертаючись до особистості Панаса Мирного, варто відзначити те, що цій людині були притаманними такі особливі чесноти, які є свідченням психологічного здорового розвитку. Упродовж всього життя вони супроводжували його як базові цінності, пізніше вдосконалювались, змінювались та стали основою морального та духовного зростання майбутнього письменника.

Висновки до розділу 1

Дитинство – найважливіший період формування свідомості людини. Досвід, засвоєний у цей час, супроводжує нас уже життя. Зовнішні та внутрішні фактори обов’язково спричиняють зміни у свідомості, адже дитина ще не має можливості протистояти їм повноцінно. Основними чинниками, які масштабно вплинули на витворення чеснот та принципів Панаса Рудченка, були батьки та сімейне виховання, які назавжди прищепили хлопцеві такі риси, як працьовитість, любов до всього рідного, співчутливість та самодисципліна. Якщо брати до уваги внутрішні впливи, то варто підкреслити те, що базові психологічні чесноти в період дитинства Панас Рудченко зумів засвоїти. Це засвідчує його подальший розвиток. Спочатку чесноти існували як базові, пізніше вдосконалились і доповнились більш складними. Набір таких позитивних (чи не завжди хороших рис) варто сприймати комплексно і в жодному разі не розмежовувати, адже саме вони формують повноцінний образ Панаса Рудченка (Мирного).

РОЗДІЛ 2. ДІТИ Й ДИТИНСТВО

В МЕЖАХ РЕАЛЬНОСТІ ПАНАСА РУДЧЕНКА (МИРНОГО)

Логічна закономірність (що більшість із нас володіє доволі невеликою кількістю дитячих спогадів) організувалась природно. Вочевидь так склалось через те, що людська пам'ять остаточно формується в чотири роки й тісно пов'язана зі становленням мовлення дитини, яке в свою чергу стає цілісним лише у 5-8 років. Проте, з погляду психології, дитинство – це найважливіший етап розвитку особи, під час якого формується основа для подальшого руху. Такого погляду дотримуються науковці, які розглядають розвиток особистості людини в онтогенезі. До прикладу, Н Ліфарева вважає, що в період дитинства формуються основні мотиваційні, інструментальні і стильові риси особистості [див.: 31, с. 41]. Оскільки люди, заглиблені у творчість, дуже тонко відчують оточення і вловлюють усі його нюанси, кому ж, як не їм, помічати дітей і заглиблюватись у їхній світ?! Панас Мирний мав на меті розповісти про людей різного соціального становища та вікового діапазону, тому часто в центрі його творів опинялися й діти. Письменник зображував не просто один момент із життя, а певний шлях до формування дорослої людини. Таке глибоке розуміння дітей є свідченням достатньо конструктивного та змістовного підґрунтя, отриманого автором із реального життя. Відносини, що склались у Панаса Рудченка з дітьми, безумовно, відігравали важливу роль у його житті, в тому числі його літературному вияві.

2.1. Батьківство як психічне утворення у свідомості Панаса Рудченка

Жінки та чоловіки по-різному сприймають дітей та чекають їхньої появи. Щодо чоловіків, то, із психологічної точки зору, їхня підготовка до батьківства розпочинається ще з молодих років. Підсвідомо людина схоплює особливості відносин своїх батьків, розподіляє певні ролі та формує прийнятну для себе модель сім'ї [див.: 33, с. 76]. Беручи до уваги особливості життєпису Панаса Рудченка, проаналізуємо стосунки зрілого чоловіка з дітьми,

виокремимо особливості комунікації із синами та простежимо зміну його уявлень про дитинство та батьківство.

О. Малина, структурно проаналізувавши батьківство як психічне утворення, виокремила такі його компоненти: когнітивний, мотиваційний та емоційний. Вони є свідченням наявності у свідомості чоловіка уявлення про батьківство не як інстинктивної складової, а багатошарової – психологічної. Когнітивний компонент відповідає за правильне уявлення чоловіка в ролі батька дитини як такої, усвідомлення себе самого в батьківстві, формування ідеального образу батька, інтелектуальне підґрунтя, тобто знання функцій та сфер відповідальності [див.: 33, с. 76].

Панас Рудченко, зростаючи в повній сім'ї, мав змогу спостерігати за Тетяною Іванівною та Яковом Григоровичем у ролі батьків. Такі спостереження, безумовно, залишились у підсвідомості, незважаючи на те, чи бажав Панас Рудченко цього та чи докладав зусилля. Батько кожного дня брав участь у житті сина, до того ж мав доволі великий вплив на нього. Тут варто згадати роль, яку відіграв Яків Григорович у виборі Панасом професії. Цей факт неодмінно закарбувався в свідомості сина як певний зразок та варіант моделі поведінки батька. Ще одним прикладом, за яким Панас мав змогу спостерігати, став його брат, який створив сім'ю та виховував дітей. Іван Якович і до цього був для Панаса взірцем для наслідування, адже був старший з-поміж дітей Рудченків. Брати тісно спілкувалися, часто обмінювалися листами, у яких розповідали про обставини свого життя і ділились переживаннями. Тож старший брат у ролі батька також відіграв певну роль у формуванні в свідомості Панаса Рудченка уявлень про батьківство.

Працюючи чиновником, Панасові Яковичу довелося спостерігати за багатьма людьми, в тому числі й за чоловіками з дітьми. Знайомі і друзі також переважно мали сім'ї. Проте Панас Рудченко не репрезентує збірний образ зразкового батька, а саме: як людину, котра би повністю відповідала певним нормам, прийнятим звичаям чи загальнонародному уявленню. Письменник у своїй прозі не створює образу такого чоловіка, який підпадав би під це

визначення. Здебільшого батько у творчості Панаса Мирного є персонажем із безліччю вад, шкідливими звичками або таким, який не бере участі в житті власних дітей. Звертаємо увагу лише на ті твори Панаса Мирного, які написані до народження його синів. Прикладом слугуватиме батько Чіпки з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Іван Вареник розпочав свою історію в селі Піски з брехні, тому згодом із соромом йому довелося відповідати за це перед людьми. Батько з такою сумнівною репутацією і його неактивна участь у житті хлопця несприятливо впливали на гармонійний розвиток особистості Чіпки. Отже, Іван Вареник у ролі батька сприймається однозначно як негативний персонаж. У комедії «Перемудрив» Храпко зображується скупюю людиною, батьком, який повсякчас нагадує дітям про витрачені на них гроші, применшуючи цим важливість та необхідність навчання. На формування такої позиції вплинуло походження чоловіка. Храпко – селянин, для якого найголовнішим ученням є знання про правильне ведення господарства. Він навіть зрікається власних дітей через те, що вони йдуть проти його думки. Онисько у творі «Батьки» постає суворим батьком, він довгий час не може переступити через себе, щоб забути образу сина.

Така негативна репрезентація образу батька є спробою все ж витворити ідеальну постать, відокремити хороше від поганого і представити шляхи розвитку подій за різних умов. Проте концепції образу ідеального батька у творчості Панаса Мирного (в період до його одруження) не знаходимо.

Власне, питаннями сім'ї Панас Рудченко починає турбуватись ще у підлітковому віці. З цього часу він активно шукав відповіді, формував певні висновки про те, що потрібно робити, а що ні, виокремлював позитивні та негативні риси батьківства та й одруження взагалі. У щоденнику 17–21 травня 1865 року Рудченко робить запис, підсумовує побачене й почуте: «Учора був на вінчанні у церкві. Дививсь на молодого і на молоду, і якась туга стала давити моє серце, чого — не зна! Тільки я думав за брак, це (без розводу) не святе, а розпрокляте таїнство, котре іноді соединяє дві людини на вічні муки... А, брак ти проклятий! А людська совість от до чого доходить?! «Тобі, каже, і Бог

повелів мене слухати!» А ти Бог розпроклятий, коли ти оддаєш одного чоловіка на волю другого!!!» [15, с. 308–309]. Роздумує Панас Рудченко над самим одруженням як таїнством, яке приховує “порабощение личности”, відносить до негативних ознак те, що жінка, коли стає матір’ю повністю віддається дитині, а чоловік відходить на другий план. Аналізуючи ці записи, робимо висновки про те, що погляди Панаса Рудченка на сім’ю і батьківство в шістнадцять років лише починають формуватися. Такі ранні роздуми про роль батька були своєрідною основою для подальшого розвитку батьківства як психічного утворення і дають змогу Панасові Рудченкові якнайкраще підготуватись до майбутнього.

Батьки і діти оточують нас будь-де, тому не складно спостерігати за ними. Але такий досвід не надто сильно відбивається у нашій свідомості, адже не вимагає нашої присутності чи прямої реакції. По-іншому ми реагуємо на сімейні ситуації. Оскільки брати тісно спілкувалися, то неодноразово Панасові Рудченку випадало зустрічатися з Іваном Яковичем та його сім’єю. Тож Панас Якович мав змогу спостерігати за контактом брата з дітьми. Таке безпосереднє спостереження за моделлю комунікації допомогло Панасові додати ще кілька деталей до розуміння образу дитини і батька та взаємозв’язку між ними.

Варто підкреслити те, що Панас Рудченко був хрещеним батьком, ним він став іще тоді, коли власних дітей у нього не було. Деякі обов’язки покладались на його плечі, адже хрещений - не просто звання, яке отримує людина, воно вимагає виконання завдань та присутності в житті дитини як християнського наставника. Тому обов’язки хрещеного виявились хорошим випробуванням та корисним досвідом, який, безперечно, став у нагоді в майбутньому.

Надзвичайно добре в Панаса Рудченка була відпрацьована репрезентація самих дітей. У свідомості письменника їхні образи існували в найрізноманітніших виявах. Чи то хороші та порядні, чи то бешкетники й непослухи, чи навіть глибокі та розумні особистості з ранніх літ. Таку візуалізацію ми спостерігаємо у творчості Панаса Мирного та у щоденникових

записах. У творі «Хіба режуть воли, як ясла повні?» Чіпка Варениченко є досить глибоким та розумним хлопчиною і водночас нерозважливим бешкетником, Грицько постає спокійним, але веселим, працьовитим змалку. У щоденниковому записі від 30 квітня 1870 р. знаходимо такий опис особливостей дітей: «Позавчора розказав мені Демидовський за крикливиці. Крикливиці — дитяча болість. Буває, як-от дві жінки стрінуться з малими догодними дітьми на дорозі: в одного з них і бувають крикливиці: удень — слабе — миле; настане ніч — хоч хати відцурайсь — кричить. Демидовському розказувало дві жінки, як ото їх, ті крикливиці, лічити» [41, с. 327].

Отже, у свідомості Панаса Рудченка когнітивний компонент батьківства почав розвиватися з підліткового віку. Завдяки цьому доволі легко простежити його вияви. Одним із них є формування образу батька, який досить специфічно відобразився в уявленні письменника, як і розуміння взаємодії батька і дитини, котре мало достатньо багато життєвих прикладів, відповідно, й різноманітний відгук. Найбільш розкритим та впорядкованим є уявлення Панаса Рудченка про саму дитину.

Емоційний компонент становить собою другу ланку психологічного батьківства. Наявність цієї складової відповідає за якісний контакт між чоловіком і дитиною. При взаємодії людей відбувається обмін досвідом, і то не лише фізичним та розумовим, але й емоційним. Чим якіснішим буде такий контакт, тим міцніший емпатичний зв'язок вдасться вибудувати пізніше [див.: 33, с. 75]. Інколи дорослим складно зрозуміти дітей, адже для цього необхідно спуститися з драбини життєвого досвіду й повернутись на початковий рівень сприйняття світу і себе в ньому. Діти володіють енергією надзвичайної сили, якою вони залюбки діляться, тому надто яскраві і глибокі залишають спогади по собі. Лише діти могли дозволити собі порушити мир та спокій завжди виваженого Панаса Рудченка. Такий досвід однозначно залишався в пам'яті емоційним відбитком.

Власні діти у Панаса Рудченка з'явилися доволі пізно. Свою сім'ю Панасові Яковичу вдалось створити в сорокарічному віці, проте він і до того

радо спілкувався з дітьми. Наприклад, таке побажання племінникам («детвору не меньше смачно целую и желаю им нагуливать крепости и телес на даче» [41, с. 357]) знаходимо в листі до брата, Івана Рудченка. З цих рядків можна зробити висновок про те, що між Панасом Яковичем та племінниками були не просто хороші й теплі стосунки, а й чуттєвий зв'язок. Саме він сприяв тому, щоб у листі було використано такі емоційно-забарвлені слова, які чітко передають його ставлення до дітей.

15 лютого 1870 року Панас Рудченко робить запис у щоденнику про те, що захворів його похресник, він співчуває тому, що спіткала дитину така біда: «...мій хресник С. заболів. Бідна дитина, як побивається: стогне у третій хаті, аж сюди чути. Кажуть у його — переходи» [41, с. 313]. Наступного дня хвороба долає дитину, і Панас Рудченко важко переживає цю подію та довго обдумує її наступні дні. Ці думки надто сильно тривожать його, вони заважають працювати. У щоденнику один за одним з'являються записи: «Пішов і я, прослухав панахиду, попрощавсь з хресником... Іди собі, мале дитя, у сиру землю, поки не зазнало лиха, іди малим — і краще, і легше: невелика користь, невелика й утрата!» (17 лютого); «Одно хороше те, що душа його стала на покої, та й моє серце трохи угамувалось. І від чого я так побиваюся за всякою усячиною? Чого вона мене до живого доймає? — Не пойму» (18 лютого) [41, с. 313].

На сторінках записника, не кажучи, що в реальному житті Панас Рудченко роздумує та щиро переживає. Він намагається навіть дещо втішитися чи знайти бодай щось хороше, а саме: думає про те, що молодим легше вмирати, бо не зазнав лиха, та й небагато від тебе залежало й мала відповідальність була, а отже, й з утратою легше змиритися [див.: 41, с. 312–313]. Ці переживання так збурили свідомість Панаса Яковича, що поринули ще глибше й торкнулись питань загального існування людини. Місцями авторові щоденника вже складно контролювати думки, тому він сердиться на себе через те, що ці роздуми доймають його так часто і заважають жити. Достатньо цікавим є допінг-поведінка в такій стресовій ситуації з погляду психології.

Спочатку Рудченко використовує стратегію, сфокусовану на оцінці кризової ситуації. Керуючись цим методом, він розкладає ситуацію на дрібні частини, шукає у ній бодай щось позитивне: «...іди малим — і краще, і легше: невелика користь, невелика й утрата» [41, с. 313]. Далі Панас Якович використовує стратегію подолання стресу, сфокусовану на емоціях. На цьому етапі людина намагається вгамувати емоції, встановити баланс та починає надіятись на краще [див.: 44, с. 107–108]: «Одно хороше те, що душа його стала на покої...» [41, с. 313]. Таким чином, Панас Рудченко, послуговуючись цими стратегіями, долає особистий біль утрати.

Підсумовуючи, варто сказати те, що письменник, завдячуючи своєму глибинному внутрішньому досвідові, вмів вибудовувати з дітьми емоційні зв'язки. Такий навик свідчить про гармонійний розвиток батьківства як психічного утворення у свідомості Рудченка. Особливу увагу привертає емоція жалю до дітей та їхньої долі. Почуття скорботи за втраченим похресником турбує Панаса Рудченка так, що переходить у стрес, який йому доводиться долати тривалий час.

Останнім компонентом психологічного батьківства, за О. Малиною, є мотиваційний. Він — показник сформованості у свідомості причини й мети утворення сім'ї та батьківства. Мотиваційний компонент представлений кількома видами, а саме: батьківство як вирішення особистих проблем, батьківство як вимушена необхідність, батьківство як повноцінний вияв любові [див.: 33, с. 76]. Беручи до уваги те, що уявлення про батьківство у свідомості Панаса Рудченка в основному формувалося лише за допомогою загальнонародних уявлень та спостережень, воно спочатку мало вигляд засобу вирішення особистих проблем. Завдяки працьовитості Панасові Рудченку вдалось побудувати хорошу й навіть солідну кар'єру чиновника, а саме: очолити посаду статського радника, яка відповідає військовому чину генерала. Також він став знаним письменником, автором першого соціально-психологічного роману в українській літературі.

Зважаючи на те, що певний соціальний статус у нього сформувався, залишилось розвинути сферу особистого життя. На жаль, довго не знаходилося поряд жінки, з якою було б бажання вступити у шлюбні відносини. Норми і уявлення тодішнього суспільства ще більше наштовхували на думку про створення власної сім'ї та посилювали його особисту мотивацію. Мабуть, у всі часи родина була і залишається однією з головних цілей життя людини. Спостерігаємо це на прикладі старшого брата й сестри Панаса Яковича – Івана та Олександри. Не завжди шлюби були щасливими, проте їхнє створення схвалювалося суспільством. Так можна згадати сестру Панаса Яковича Олександру. Дівчина вийшла заміж доволі швидко – у вісімнадцять років. Щоденник письменника містить запис на кілька сторінок, де автор роздумує над тим, що шлюб не є настільки хорошим, яким його всі описують. Часто навпаки – під ним криються погані речі, які більша частина суспільства намагається замовчувати. До них письменник відносить очевидне переважання однієї людини над іншою. Мужчини забезпечували сім'ю, дружини займалися побутовими справами, що спричиняло матеріальну залежність жінки. Відтак чоловіки, відчуваючи очевидну перевагу, послуговуючись більшими правами й повноваженнями, закріпились у ролі глави сім'ї [див.: 44, с. 307–309]. З одного боку, помічаємо природне бажання Рудченка мати сім'ю, воно підсилювалося суспільними нормами, з іншого – маємо холодне розумування, яке тверезо оцінює ситуацію, чітко виокремлюючи як плюси, так і мінуси.

Важливо, що доля усміхнулась Панасові Рудченкові й на своєму життєвому шляху йому вдалося зустріти Олександру Шейдеман. Познайомилось майбутнє подружжя на літературному вечорі. Олександра була молодша від Рудченка на чотирнадцять років і в той час мала завидного жениха. Молода панночка зачарувала Панаса Яковича не лише гарними очима, але й знаннями з галузі музики і літератури та тим, що заробляла гроші, працюючи викладачем музики в Полтавському інституті благородних дівчат.

Незабаром Панас Рудченко та Олександра Шейдеман одружились. Подружжя не забарилося й з дітьми. Такий поспіх мотивується

швидкоплинністю життя. Панас Рудченко давно чекав і був готовий до появи дітей. Час та людський вік найкраще стимулюють до дій. Матеріальне становище уже зрілого та знаного письменника було сприятливим для цього і не ставало перепорою чи вагомим аргументом у тому, щоб відмовитись від батьківства. Також, безумовно, діти збільшують та доповнюють сім'ю, виводять стосунки між батьками на новий рівень, міжособистісний та загалом соціальний. Ще одним мотивом виступає розуміння того, що діти обов'язково скріплюють сім'ю. У XIX столітті розлучення було досить складним і рідкісним процесом, а діти знищували будь-які роздуми про це.

На думку О. Малиної, такі мотиви створення сім'ї, як зрілий вік, розуміння того, що діти зміцнюють та доповнюють сім'ю, варто сприймати як недостатньо переконливі, але такі, що здатні розвиватися. Підтримуючи ці міркування, варто підкреслити, що така мотивація в основному спрямована на дорослих. У собі людина містить лише особистісне мотивування, яке не переходить на дітей. Основним завданням за такої мети є повноцінне забезпечення фізичних потреб дитини.

2.2 Комунікація Панаса Рудченка (Мирного) з дітьми у зрілому віці

Компоненти батьківства як психічного утворення змінюються та розвиваються пропорційно до кількості набутого досвіду. Із біографії Панаса Рудченка знаємо, що батьком він став у сорок три роки. Варто переглянути компоненти цього батьківства, вивчивши життєпис після народження синів. Поділ життя на “до” та “після” появи дітей у сім'ї Рудченків є результатом усвідомлення того, що батьківство так чи інакше впливає на хід щоденних подій та змінює їх. Відбувається певний перерозподіл моральних цінностей, переорієнтація життєвих поглядів та світобачення.

Отриманий досвід доповнює вже відомі та зрозумілі для нас закони, розширює кругозір, що дозволяє більш грамотно підходити до виконання завдань. Таким чином, когнітивний компонент батьківства розширюється. Упродовж життя Панас Якович мав змогу спостерігати за багатьма дітьми й

батьками, що дозволило кількісно збільшити візуалізацію особи батька й дитини. Крім цього, тепер ще й особистий досвід здійснював безпосередній вплив на зміну когнітивного компонента. Підтвердження цього – в зображенні батька у зовсім іншому світлі. Прикладом слугує постать “папи” з твору «Пригода з “Кобзарем”», написаного 1906 р. Панас Мирний витворює цього персонажа найбільше схожим до особи ідеального батька. “Папа” постає розумним, виваженим чоловіком, який не керується емоціями, а тому вміє без агресії реагувати на дитячі пустощі.

Емоційний компонент значно поглиблювався. Панас Якович був батьком трьох синів: Віктора, Михайла й Леоніда. Відомо, що між ними були дуже теплі стосунки. Про це свідчать записи його щоденника та листи до О. Шейдеман. На жаль, життєві обставини сім’ї Рудченка склались так, що часто чоловік разом з дітьми проживали окремо від матері. Олександра Шейдеман хворіла, тому перебувала на лікуванні в іншому місті. Її психічне здоров’я погіршилось після народження сина Михайла. Побоюючись ускладнень, Панас Якович був змушений відвести дружину на лікування в Харків. Виховання дітей повністю лягло на плечі Панаса Яковича. Як на роботі, так і вдома Рудченко був чоловіком відповідальним, тому всі справи виконував блискуче. Таким чином, роль батька стала центральною в його житті.

Панас Рудченко часто жертвував можливостями своєї творчої діяльності для того, щоб діти не відчували нестачі турботи. У зв’язку з цим періоди життя, коли дружина хворіла, був не надто багатим на творчі здобутки. Разом з тим присутність батька в ранньому віці дітей допомогла їм зав’язати такі теплі стосунки, що вони тривали все життя. Мабуть, окремої уваги варті ті варіації імен, які Панас Якович вигадав для своїх синів. Навіть читаючи їх, одразу відчувається у них концентрація любові й інших хороших відчуттів до власних дітей. Для прикладу, в листах до Олександри Шейдеман знаходимо: «Витюша», «Витюшечка», «Минюша», «Минюточка», «Миня», «Минютка», «Минька», «Ленюша», «Ленюшка», «Ленюшечка» [44, с. 368–384].

Рудченко дуже емоційно відгукувався на перший кроки дітей у літературі. Така реакція виправдовується тим, що Панас Якович, як і будь-який батько, проглядав у цих дитячих та ще невпевнених рухах майбутнє їхнього роду та продовження мистецької складової його власної особистості. І хоча діти швидко ростуть та надовго не затримуються в батьківському домі, а неодмінно покидають його для того, щоб отримати освіту і сформувати власне життя, той старанно вибудований емоційний зв'язок не зникає. Незважаючи на відстань у кілька десятків кілометрів, він існує та функціонує завдяки листуванню. Найбільше збереглося листів, адресованих Михайлу. Навіть через роки Панас Якович звертається до сина дитячим іменням. Так, у листі до Михайла Рудченка в 1919 році читаємо: «Дорогой Минечка! Наконец-то от тебя дошли письма...» [44, с. 574].

Отже, основна зміна в емоційному компоненті відбулась завдяки тому, що збільшилась кількість самого контакту з дітьми. Поняття батьківства у свідомості Панаса Рудченка розширилось через те, що якісно змінився особистий досвід узаємодії з дітьми, а спогади почали підкріплюватись емоційним контактом. Непрості сімейні обставини Рудченків вимагали від Панаса Яковича частішої присутності та інтенсивнішого емоційного вияву любові та турботи про дітей. Проте ці зусилля не були марними, а вплинули на формування добрих і довготривалих узаємини із синами.

Мотиваційний компонент зазнав, мабуть, найбільших змін. Усі попередні мотиви втратили актуальність, адже вони були повноцінно зреалізовані. Надалі батьківство мало на меті виховання свідомих наступників. Мотивація зростала відповідно до зміни психологічного підґрунтя основної мети. З часом переформовувалось бачення дітей як засобу укріплення сім'ї, тепер першочерговим виявлялась міцність стосунків між батьками як подружжям. Лише щасливий чоловік і дружина можуть слугувати зразком хорошої моделі сім'ї для дітей.

Враховуючи сімейні обставини Рудченків, розуміємо, що Панасові Яковичу доводилось виконувати ще одне завдання – здійснення

всього можливого, щоб відсутність матері не надто сильно відобразилась на психічному здоров'ї дітей. Прикладом слугує уривок з листа, у якому знаходимо такі слова: «І справді: якби я не кохав своєї жінки, не піклувався про дітей, – хіба б я мучився отак?» [44, с. 418]. Однозначно, чоловікові складно було доглядати за трьома дітьми і водночас жити у вічних хвилюваннях за свою дружину, яка перебувала на лікуванні. Панас Якович нечасто бачиться, а й просто рідко отримує листа від своєї Шурочки. Тож діти завжди були тими, хто єднав їх. Тому це однозначно було найсильнішою мотивацією для того, щоб, незважаючи на несприятливі обставини, в жодному разі не скласти руки, а, навпаки, плекати спільне щастя.

Отже, мотиваційний компонент відігравав важливу роль в житті Панаса Рудченка, адже був прямим поштовхом до дій. Якою відповідальною та призвичасною до скрупульозного виконання завдань людиною був Панас Якович на службі, такою залишився й у ролі батька. Виконавши початкові мотиви батьківства, він неухильно робив усе потрібне для того, щоб сповнити вищу мету – зростити розумних і щасливих нащадків.

Підсумовуючи, варто наголосити на тому, що діти й дорослі існують у неперервному контакті. Вони взаємодіють та діляться особистим досвідом, який вносить свої корективи у їхнє світобачення. Проблеми дітей і дорослих, своєрідності комунікації між ними, поняття про дитинство та його впливи на подальше формування особистості неодноразово поставали на сторінках книг Панаса Мирного, а отже, й повсякчасно існували в його свідомості.

Досліджуючи батьківство як явище у свідомості Панаса Рудченка, ми мали змогу спостерігати за тим, як воно формується та розвивається. Уже в шістнадцять років молодого юнака турбували питання шлюбу та справедливості у сімейних відносинах. Така зацікавленість послугувала певним початком формування основних компонентів батьківства, які спочатку видаються надто елементарними чи навіть примітивними, а пізніше вдосконалювались. Беручи до уваги особливості батьківства Панаса Рудченка (Мирного) як явища у час до та після народження синів, спостерігаємо зміну

уявлення про роль батька і дитини, простежуємо значне розширення знань у цій сфері, вагому переорієнтацію мотивів батьківства. Незважаючи на те, що Панас Якович доволі пізно реалізував себе в ролі батька, підсвідомо процес підготовки до такої важливої події розвивався природно. Може, й тому дитина і дитинство завжди були в полі зору письменника.

Висновки до розділу 2

Панас Рудченко був тією людиною, яка у зрілому віці та й раніше повсякденно зустрічалася з дітьми, розуміла їхні особливості та потреби. Уже в доволі ранній період у свідомості Панаса Яковича зароджується усвідомлення дитинства і дитини, формується базове розуміння взаємодії дорослих і дітей, складається уявлення про постать ідеального батька та проєкція цієї ролі на себе. Як у період до народження синів, так і після, в Панаса Яковича простежуються усі компоненти усвідомленого батьківства. На початковому етапі вони становили собою поверхневі уявлення та знання про дитину й батька, проте пізніше витворилися у стійкі категорії, які є результатом збільшення особистого життєвого досвіду та бажання якісної взаємодії з дітьми.

Стосунки з власними дітьми у письменника формувалися з їхнього раннього дитинства і залишились хорошими та міцними впродовж життя. Панас Якович, на відміну від свого батька, був не так авторитарною главою сім'ї, як її міцною опорою, що також сприяло встановленню і підтримуванню дружніх взаємин. Тож батьківство як психічне утворення знайшло повноцінний вияв у конкретній свідомості, становило собою природне явище, притаманне глибоким психологічно сформованим особистостям.

Власне, цей персональний та багатий досвід Панаса Рудченка виявився основою створення образів дітей у прозі Панаса Мирного.

РОЗДІЛ 3. ТИПИ ДІТЕЙ У МАЛІЙ ПРОЗІ ПИСЬМЕННИКА

Українська література періоду кінця XIX – початку XX ст. сформувалася на основі традиції. У ній простежуються тенденції попередніх років, а саме: спрямування думок письменників на виховання людських чеснот, моральних цінностей; автори намагаються розвинути в читачів любов до рідного слова та почуття патріотизму, прихильність до людини як такої. У цей час багато хто неодноразово звертався до теми дитинства та розкривав її у своїй творчості. Яскравим прикладом слугує діяльність Олени Пчілки, Леоніда Глібова, Івана Франка, Михайла Коцюбинського та інших наших письменників.

Панас Мирний, на відміну від декого зі своїх попередників, є автором, заглибленим не в соціальні конфлікти, а у внутрішні переживання персонажів. Звертаючись до одвічних тем, пов'язаних із людською долею, він розкриває їх насамперед через особистість, її внутрішній світ і вчинки. У щоденнику знаходимо таке поривання автора: «Якби я зміг показати безталанну долю життя людського, високу його душу, тепле серце, як вони є у мирі — то б моя слава була і моя надія справдилася...» [44, с. 322]. Водночас Панас Мирний не заперечує впливу соціальних факторів і так само мовить про них, але у зв'язку з історією людською.

Як сказано, період дитинства є особливо важливим етапом життя кожної людини, під час якого формуються засади особистості. Тому не випадково у світі прозаїка є чимало персонажів дитячого віку. Виокремлюючи в малій прозі типові образи дітей, беремо до уваги наступне: родове походження, опис зовнішності і його авторську деталізацію, сімейні обставини й методи виховання, матеріальне становище тощо. Але передовсім зважаємо на внутрішній світ дитини та її характер як тип поведінки. Йдеться про тип як «позначення комплексу окремих рис, за наявності (відсутності) яких людина може бути віднесена» до певного типажу» [48, с. 52].

3.1. Панас Мирний про самотню дитину, волелюбну дитину, маленького дорослого й дитину змішаної національної ідентичності

Варка Луценкова з оповідання «Лихий попутав» є типом самотньої дитини. Вона сирота, жила в сім'ї брата свого батька. Дівчина скаржиться на погану вдачу дядини та й дядько більше піклувався про рідних дітей. О. Кононко наголошує на тому, що «сім'я – це не тільки перший, а й найголовніший, незамінний інститут соціалізації дитини перших років життя» [27, с. 146]. Названі ж батьки не сприяли розвитку Варчиних навичок комунікації, а навпаки, сформували скутість дівчини у вираженні власних почуттів. Негативні емоції (страх, злість, смуток, жах, незадоволення, недовірливість, розпач, зневіру) Варка переживає у внутрішніх монологів наодинці лише із собою. Причиною цього була соціальна роль наймички, яку дівчинка виконувала у цій сім'ї. Рідні сприймали її лише як працівницю, адже у творі немає жодного особистого діалогу Варки та членів її родини. Однієї ночі, хворіючи, дівчина згадує нерівноцінне ставлення дядини і дядька до неї та рідних дітей: інші бігали, кричали, а вона була змушена сидіти і прости та виконувати інші хатні обов'язки. Оскільки маємо погляд лише з боку дівчини, не можемо стверджувати те, що всю роботу виконувала лишень вона. Але опис фізичного стану Варки свідчить про те, що праця була надто складною для цієї дитини: «Бувало, як попотягаєш золійники, то й у грудях болить, і руки неначе не свої — аж не чуєш» [37, с. 1]. Незважаючи на це, вона жодного разу не озвучує дорослим свою незгоду. Лише тоді, коли Варка перебувала у наймах, вона почала обмислювати проблему: «якби мене взяли та уп'ять повернути до дядини — чи годила б я їй і тепереньки, як тоді? Чи мовчала б на її докори?» [37, с. 6]. Суть проблеми дівчина пізнає, проте це не вирішує замовчаний конфлікт. Дитячі образи залишилися, закарбувались, а Варка й далі ними керується. Наприклад, на свої перші зароблені гроші вона планує купити одяг, проте не так для забезпечення власних потреб, адже господиня давала їй необхідне, а для того, щоб похизуватися перед дядиною. Варка уникає зустрічі

зі своїми дитячими подразниками: вона не йде провідати рідних на свята, бажає швидше залишитися в сусіди ночувати, ніж йти додому.

Серед однолітків Варка була товариською, безтурботною і активною дівчиною: «Що в умі, те на язиці» [37, с. 1]. Така характеристика є свідченням швидкого мовлення дівчини. Квапливість розмови – це бажання Варки привернути увагу, можливість швидше за інших постати центром гурту. Наскільки дівчина була життєрадісною та привітною на вулиці, настільки нещасливою та самотньою вона була вдома. Контрастний метод зображення автор використовує для того, щоб наголосити на основній внутрішній проблемі дівчини – глибокій самотності та покинутості.

Саме несправедливість стала причиною для заздрощів, які сформували в дівчини почуття відокремленості. У її однолітків були батьки, які дбали про своїх первістків. Інші діти мали нові речі та готову скриню до видання, а вона була змушена втішатися недоносками дядини. Особливу увагу слід звернути саме на цю давню українську традицію – придане дівчини. У Варки не було підготовленої скрині, хоч, як вона пізніше згадує, сама багато працювала та пряла ночами: «... далі – зимні довгі ночі, як я пряла, спать, аж хилилася, хотіла, — не можна...» [37, с. 27] Скриня здавна в українській традиції мала велике значення для дівчини на виданні: «За звичаями того часу придане, яке приносила жінка в сім'ю і яке передавав тесть зятеві у день весілля, розглядалося як матеріальна підстава для створення нової сім'ї» [48, с. 114]. Багате придане є першою річчю, яку Варка вже дівчиною бажає заробити, працюючи в наймах. Символічним є те, що дядько та дядина не віддають Варці нажитого в місті, чим остаточно обривають зв'язок її зі своєю сім'єю та ставлять під загрозу створення нової.

Почуття самотності та відсутність прив'язаності до сімейного роду не полишає дівчину, тому Варка шукає прояву батьківської любові у кожній жінці, яка до неї добре ставиться. Наприклад, Мотрю героїня порівнює з матір'ю, бо та не кричить на неї, у саду вона голубиться до весняної трави, що нагадує прояв батьківської ніжності, і розмовляє з усім живим та неживим. Це ж

відчуття змушує дівчину довіряти Василеві. У хлопцеві Варка знаходить близьку душу: «Щось своє, щось рідне почула я в йому; може, і в його, як у мене, ні роду, ні приплоду, та ніхто не пригорне, не привітає... Жалко його стало» [37, с. 13]. Люди за природою є соціальними істотами, саме тому нам необхідне підтвердження нашої приналежності до суспільства. Варка відчуває жаль до хлопця, тому що бачить у його долі знайомий сценарій життя та епізоди із власного досвіду. І. Рогальська тлумачить поняття «соціалізація особистості в дошкільному віці» як процес становлення дитячої особистості в її взаємодії із соціальним світом на основі порівневого входження дитини в систему соціальних зв'язків, активного освоєння соціокультурного досвіду через її суб'єктивне пізнання суспільного довкілля і конструювання образу соціального світу» [57, с. 17]. Тож Варка ще змалку відчувала свою відмінність від інших дітей. Панас Мирний підкреслює це за допомогою нашого першого знайомства з дівчиною. Варка так характеризує себе сама: «У других — батько, мати; другі — зодягнені-зобуті, а я — як наймичка жидівська — доношувала тільки дядинине рам'я! Бувало, носить вона, носить, порве на шмаття та тоді вже й мені, — як там кажуть: на тобі, небоже, що мені не гоже! Я, бувало, й тому рада. [...] а в мене ще нічогісінько немає — ні рушників, ні спідниці такої, як личить, ні керсетки нової, а за скриню — і думати нічого... Се мене дуже діймало» [37, с. 2].

Почуття самотності, знайоме Варці з дитинства, не дозволяє розгледіти корисливі наміри Василя. Панас Мирний нам дає легкі натяки на справжню сутність хлопця ще в описі другого побачення молодих людей. Василь приміряв собі на руки персні дівчини, та ще й так, що Варка навіть не завважила момент, коли їх зняли. Особливої уваги заслуговує момент, коли хлопець «втирається» в абсолютну довіру до Варки, він обіцяє їй не просто одружитися, а пов'язати з нею долю. Важливим є саме формулювання, адже перше має під собою узаконення стосунків, а друге впливає на дитячі страхи дівчини й емоційно маніпулює нею. Проте варто визнати те, що Василь таки дотримав своєї обіцянки, бо доля дівчини з моменту народження дитини

назавжди з'єдналася якщо не з ним особисто, то з його образом та іменем. Символічно відтворює цю його облуду місце, де Варка дізналася правду, а саме: вітряк із поламаними крилами, який віддзеркалює майбутню скривджену долю дівчини. Таким чином, письменник дає зрозуміти, наскільки людина узалежнена від своїх інфантильних вражень і наскільки останні визначають її долю.

Образ семилітнього Пилипка з оповідання Панаса Мирного «Морозенко» вирізняється з-поміж інших тим, що має в собі ніби й непритаманні дитині риси характеру. Проте, щоб повноцінно пізнати тип, до якого належить цей хлопчик, слід звернутися до дитинства його матері, яке вона згадує у хвилини розпачу.

В одинадцять років Катря Зайчиха залишилася сиротою, батька забрали у москалі за непослух, а мати, не витримавши цього, помирає. Дівчинка, залишившись сиротою, жила при дворі та пасла індичата. Цей період є проявом найбільшої волі дівчинки. Дорослі (дядьки, тітки з маминого боку та хрещена мати) не надто опікувалися Катрею, «а вона, наче вітер, степом гуляє, заливається реготом...» [37, с. 244]. Це той внутрішній стан примарного щастя, якого вона прагнутиме все життя.

Панас Мирний детально відтворює зовнішність дівчини та використовує опис надалі як засіб віддзеркалення життєвих обставин, у яких вона живе. Наприклад, Катря при дворі виглядає як типова дівчина з народної творчості: «Висока Катря та брова, на лиці, як калина, чорне волосся, наче хміль, кучерями обвиває її голову, карі очі так утішно виглядають з-під довгих вій, загара на обличчі доводить, що не буряковий квас, а гаряча кров дзюрчить у її жилах» [37, с. 245]. Поживши близько до панського життя, героїня змінюється й зовні: «Чорна загара геть спала з її повного виду — білий він у неї та свіжий, мов пелюсточка з рожевої квітки; [...] очей не одірвеш від неї» [37, с. 245].

На кожному етапі життя дівчина не шукала матеріального покращення свого становища, а перебувала в постійному прагненні до волі. Робота при дворі покоївкою начебто забезпечувала фізичні потреби Катрі, проте обмежувала її свободу. Після відміни кріпацтва дівчина пішла жити в село, щоб

працювати на себе і звільнитись не лише фізично, але й символічно – покинувши будинок пана. Тяжка сільська праця так само не змогла задовольнити запит Катрі на свободу, адже робота в полі займала весь час, а відпочинок дівчини вимірювався короткою тривалістю літньої ночі. У місті Катря отримала хороші умови проживання, легку працю та вдосталь вільного часу. Незважаючи на те, що дівчина прийшла до прийняттого для себе способу життя, вона не змогла втримати волю, яку отримала, згубивши все через те, що не вберегла себе.

Саме в таких епізодах якнайкраще пізнається творчий метод автора: долю Катрі творить не соціальний устрій чи випадковість, а вона сама. У тексті згадується, що врода дівчини приваблювала багатьох мужчин: і шевчика, і кравця та й випадкових перехожих, але обрала вона панича, який у тогочасному суспільстві був не рівнею їй, а отже, й ставився відповідно. Прагнення Катрі до абсолютної волі та право вибору не дало їй можливості раціонально оцінити ситуацію та врахувати наслідки. Панич недовго милувався красою дівчини, а, відкупившись двома червоними папірцями, одружився на господині, в якій вона працювала. Автор порівнює Катрю з пташкою, яка не вбереглася від шуліки. Символічним є використання образу саме цього птаха, адже це хижак, який забезпечує своє існування полюванням. Панас Мирний вивчав усну народну творчість, тому в цей образ заклав традиційний сенс. У деяких місцевостях цю птаху називають «чорною» або смертю. Порівняння з пташкою, яка постраждала від шуліки, є символічним, адже відображає подальшу долю дівчини.

Катря Зайчиха – тип волелюбної дитини, яка жила в пошуках власної незалежності. Дитяча травма, яку пережила дівчинка (покарання батька та трагічна реакція матері на цю подію), все життя спонукала її до свободи. Катря навіть у дорослому віці не відмовляється від розуміння свого концепту волі: «Та й тепер, видно, вона не порозумнішала, бо, пригадавши давне, трохи не скрикнула: “І чому я довіку не залилася невеличкою дівчинкою з невеличкими індичатами?!”» [37, с. 245]. Долі Катрі та Варки з «Лихий попутав» дуже схожі:

обидві сироти, працювали наймичками в місті, кожна не мала щасливої долі з чоловіком, проте вмотивування у дівчат було різним. Варка намагалася замінити почуття самотності сім'єю, якої у неї ніколи не було, а Катря не впоралася з відповідальністю, яка пліч-о-пліч крокує з вільним вибором.

Пилипко, син Катрі, зростав та виховувався у неповній сім'ї. Батько жодного разу не бачив дитини та не цікавився нею. Єдиною згадкою про панське походження хлопця є його зовнішність. Попри те, що народження Пилипка принесло багато труднощів у життя Катрі, син водночас став найсвітлішою частиною її буття. Автор вкладає опис зовнішності Пилипка в уста матері. Цей портрет є ідеалізованим, адже відтворений не об'єктивно, а через сприйняття люблячої душі: панське рожеве личенько, біле, м'яке, наче льон, волоссячко, ясні оченята. Прихильно ставилися до нього й інші дорослі, не спускали з рук, а перехожі не могли пройти повз: «Гарний городський гостинчик, нічого казати! — подума собі» [37, с. 248].

На протигагу світлому образу Пилипка постають умови, в яких доводиться жити його сім'ї. Матеріальна скрута була настільки великою, що торкнулася найсвятішого в домі – образів, з яких на пожовтілому тлі виднілися лише чорні очі. Особливо складним стало життя після смерті тітки: Катря працювала, щоб здобути хліб для сина, а Пилипко залишався голодний наодинці вдома. Такий спосіб життя став причиною ранньої психологічної сепарації дитини. Не можемо свідчити про повноцінну незалежність дитини від матері, оскільки вони проживають удвох і Пилипко не здатен був самотійно забезпечити всі свої потреби. Проте змінюються відчуття хлопця себе як особистості. Катря підкреслює одну із найскладніших рис характеру цієї дитини і водночас ту, яка вкоротила йому вік: «Вона знала свого Пилипка, який він вразливий до чужого горя. То ж до чужого, — а до свого?» [37, с. 238]. Мається на увазі розвинене почуття емпатії. Насправді це незвичайна властивість психіки хлопця, яка проявляється в розумінні та співчутті до проблем чи емоцій іншого. Емпатія, яку звідусь Пилипко до матері, а особливо до її розпачу, є на рівень вищою від простого співпереживання, адже має

жертвний характер. Хлопець покинув комфорт, навіть той невеликий, який в нього був, пішов зимовою ніччю у ліс для того, щоб виправити їхню скрутну ситуацію та втішити матір. Злидні турбували Катрю, а Пилипко, багато розуміючи та співчуючи матері, переймався проблемою, яка вирішується силами дорослих. У його віці діти починають засвоювати соціальну роль школяра, виконують певні завдання, і це є сферою їхньої відповідальності. Пилипко ж виконує роль батька, людини, що піклується про забезпечення родини. Відповіддю на сльози матері, яка розуміє безвихідність ситуації, стає синове рішення: «Цить, мамо, цить! /.../ Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку грошей, а дядина велику паляницю, ще й ковбасу на придачу... От і буде нам що їсти! А на гроші топлива купимо... багато-багато, щоб на всю зиму стало!» [37, с. 237]. Така самостійність та впевненість хлопця підкріплена тісними стосунками з матір'ю.

Пилипко у розмові з Морозенком поводить себе достатньо впевнено, особливо враховуючи те, що матір доклалася до того, щоб у хлопця з'явився страх. Проте важливою деталлю є те, що Пилипко у цих діалогах не так чинить супротив Морозенку, як веде певний діалог із внутрішнім «я», щоб заспокоїтися й наповнитися впевненістю. Така форма поведінки властива дітям, яких залишали надовго без нагляду дорослих. Через те, що вони жили вдвох, а матері було необхідно працювати, шестилітній Пилипко був змушений залишатися сам. У таких умовах хлопцеві довелося швидко пристосуватися та навчитися проживати всі емоції наодинці, в тому числі і страх, який він долав самозаспокоєнням. Цю рису читач простежує ще на початку твору, коли Катря розповідала синові казку про Морозенка. Пилипко переконував матір у тому, що зможе йому протистояти, адже вже достатньо дорослий для цього, і водночас через розмову вголос запевняв у власній силі. Така емоційна зрілість дає підстави стверджувати дорослість хлопця, його виняткову дисциплінованість та віднести його до типу маленьких дорослих дітей.

Попри те, що твір за жанром є різдвяним оповідання, автор змінює канон. Події відбуваються перед Новим роком за старим стилем, а не перед Різдвом.

Традиційно цю ніч вважають чарівною, тому всі проблеми, невдачі, злидні та інші негаразди, які мали місце впродовж усього року, в цей час розвіюються та мають хороше завершення. Панас Мирний же зображує реальні події з трагічним кінцем. Письменник був релігійною людиною, тому можна говорити про те, що смерть героїв має неоднозначний сенс: з одного боку – це трагічний кінець, проте з іншого – закінчення страдницького земного життя людей та перехід у потойбічне вічне існування.

Інакше кажучи, порушено лише зовнішній канон різдвяного оповідання, проте смисловий залишається. Таку позицію автора знаходимо в останніх словах сусіда: «Не жалкуйте, діду, малого: раніше вмерло, менше горя знатиме!» [37, с. 206]. Схоже висловлювання щодо смерті дитини знаходимо у щоденнику автора – як реакцію на відхід похресника: «Іди собі, мале дитя, у сиру землю, поки не зазнало лиха, іди малим — і краще, і легше: невелика користь, невелика й утрата!» [41, с. 313].

Панас Мирний жив у скрутний для нашої державності час – час її відсутності. Територія сучасної України у другій половині XIX ст. була розділена між двома імперіями: Російською та Австро-Угорською. З приходом нової влади змінилися загальнокультурні тенденції всередині України, адже всі накази й закони сприяли утвердженню на цих теренах саме імперії. Суспільні обставини змушували письменника підлаштовуватися під них, саме тому життя його стало «подвійним». Удень він порядно виконував обов'язки чиновника Російської імперії, а вночі був українським письменником. Проте національна ідентичність є складовою особистості, від якої людям не так легко відмовитися. Панас Мирний в оповіданні «Пригода з “Кобзарем”» відтворює дійсність та проблеми свого часу.

Ліда – тринадцятилітня дівчинка, яка проживає в сім'ї із середнім достатком. Автор детально й засобом контрасту подає образи батьків, адже головним чином саме у них втілюється центральна проблема тексту – національна ідентичність людини. Тато – невисокий, «натоптуваний, обличчя мав кругле, червоне, волос чорний, очі виразні, темно-карі: у них завжди

жевріли якісь іскорки, немов він усміхався ними, жартував» [37, с. 346]; мама – гордовита пані, висока білявка, статна, «голову завжди несла якось високо, немов дивилась на всякого згори вниз» [37, с.346]. Правдивість батька завжди охоче сприймали люди – незважаючи на те, що формулювання бували й гострими. Проте вміння вдало згладити розмову вдалими жартами не залишали нікого ображеним. Мама ж одразу викликала почуття відрази. Стійке враження гордовитості господині дому змушувало гостей чимшвидше покидати будинок, коли господаря не було вдома. «Як говорила, то завжди нарозтяг, і хоч річ її була ласкава, отже якась сувора, неприємна – холодом несло від її ласкавої речі» [37, с. 346]. Пані не втрачала жодної нагоди, щоб не пригадати про своє навчання в столичному патріотичному інституті та зустріч з «самою царицею». Не оминала увагою й спогади про багате життя у батьківському домі. Про батька Ліди добре відгукувалося панство та мало його за розумного чоловіка, неодноразово обирало на посаду судді. Та й гості з радістю залишалися, коли їх приймав у своєму домі господар. Характеристика персонажів за допомогою думки суспільства спрацьовує як достовірне джерело інформації. Те негативне чи позитивне враження про героїв, яке складається у читачів, підкріплюється колективною більшістю, що наближає її до дійсності.

Відмінність мови спілкування кожного з батьків у творі слугує маркером, який указує нам на той національний орієнтир та спосіб життя, який вони обрали. Мати розмовляла французькою та російською, а батько українською, або, як любила пані говорити, «мужицькою». Батьки живуть за принципами двох різних «світів». Невипадково оповідачем є Ліда, адже вона дитина, яка ще не прийняла чиюсь сторону, а лише формує своє стале бачення світу загалом та принципів національної свідомості. Мова – основний засіб комунікації, проте вона також виконує називну функцію. За допомогою слів ми позначаємо наше середовище існування та думки. Внутрішнє значення та етимологія кодує в собі мисленнєве навантаження слова та часто спрямовує потік думки. Розуміння об'єктів та явищ у народів відрізняється, тому шлях від побаченого до усвідомлення його назви відрізняється та містить часто нетотожні сенси. Саме

тому такою великою є авторська увага до детального опису мовлення та способу життя батьків.

Поняття «ідентичність» є багатогранним та загальнонауковим, тому навколо нього впродовж багатьох років триває дискусія. Для нас є актуальним розуміння цього терміна з погляду психології та соціології. Вперше в наукову діяльність це поняття ввів психолог Ерік Еріксон у праці «Дитинство і суспільство», у якій визначає його як процес організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я». Ідентичність загалом є багатошаровим утворенням, що виходить із рівнів, які людина аналізує: індивідний, особистісний та соціальний. На першому рівні ідентичність розуміється як усвідомлення людиною свого фізичного існування, особливостей будови тіла як зовнішньої, так і внутрішньої, тобто темпераменту. На другому – відчуття власної унікальності та неповторності, що формується з особистого досвіду і дає найбільше ототожнення самого себе. На третьому – ідентичність розуміється як здатність індивіда вирізнити схожих та відмінних від себе з-поміж інших, вміння визначати внутрішні ідеали та моральні принципи [див.: 26; с. 3-9]. Невіддільно існує поняття ідентифікації, яке визначається як процес, результатом якого є становлення ідентичності.

Якщо говорити про національну ідентичність, то бачимо, що чіткої позиції у малої героїні із твору Панаса Мирного не було. З одного боку, вона існувала під впливом авторитету матері, який поширювався доволі агресивними методами, на відміну від батька. З іншого, дівчина проявляла непосидючу цікавість до «Кобзаря» та щире, емоційне співчуття до написаних текстів, особливо тоді, коли Марта давала невеликі пояснення до них. Обоє приховували те, що книга у них, адже не могли начитатися, попри те, що їх чекатиме покарання, коли викриють крадіжку. Але такі емоції, які у них викликав «Кобзар» («Пекучий жаль і гіркі сльози проймали мене. Як же почала я читати пісню, що дівчина, випивши зілля, заспівала, то мене наче хто здавив за горло... голос мій тремтить, бринять у ньому сльози, а Марта так і залилася

ними!» [37, с. 354] змушували далі ризикувати. Так тривало, допоки матір не застала їх за прочитанням викраденої книги.

Сім'я, у якій зростає дівчинка, є відображенням тогочасного суспільства. Як на загальнодержавному рівні існував конфлікт інтересів двох національностей, коли одна (російська) намагається захопити та знищити іншу (українську), так і в оповіданні. Мати намагається розповсюдити на всіх членів сім'ї та навіть на прислугу свій великопанський чи то московський спосіб життя, знецінюючи проукраїнські переконання батька, які вона зневажливо називає мужицькими.

Важливу роль у процесі ідентифікацій Ліди за таких умов відіграли взаємини з Мартою. Варто наголосити на тому, що дівчинка жодного разу не назвала свою наймичку по-іншому, ніж як на ім'я, що свідчить про певну повагу до цієї людини. Марта відкрила для Ліди «мужицький» світ по-іншому та дала альтернативну думку про народ на противагу тій, яку завжди висловлювала матір. Акцентуємо на цьому, адже, незважаючи на ліберальну позицію батька, саме Марта заклала у своєї підопічної спрямування до українського.

Ліда, повторюємо, – тип дитини змішаної ідентичності, адже в такому віці вона перебуває під впливом сильного авторитету матері та батька. Зростання у сім'ї з неоднозначними поглядами не дає дівчинці завершити процес ідентифікації з певною національністю. Проте бачимо її велику зацікавленість «Кобзарем» та позитивну динаміку до формування саме української національної ідентичності.

3.2. Травмована дитина, дитина, яка звідала насильство, дитина без відчуття власної самоцінності в незавершеній прозі письменника

Рання проза Панаса Мирного – це творчі спроби, де характерною рисою є «густий натуралізм», як зазначав М. Є. Сиваченко [59, с. 184]. Навіть у цей період автор не оминає тему дітей та зосереджує свою увагу на зображенні процесу їхнього дорослішання. Солоха, головна героїня оповідання «Палійка»,

ще в дитинстві отримала травми внаслідок нещасного випадку, які завдали непоправної шкоди не лише її фізичному здоров'ю, а й психічному. Хвороба кардинально перевернула вектор життя дівчинки. Насамперед змінилася зовнішність Солохи, вона втратила око, а також від укусу свині деформувалася голова, що надавало дівчині непривабливого вигляду, який жахав оточуючих. У XIX столітті зовнішня краса мала велику цінність та слугувала соціальним капіталом. Це було першою причиною того, що дівчинку не приймало суспільство. Лише зовнішньої відмінності від інших було достатньо для того, щоб оточення дозволяло собі неприємні висловлювання в бік дівчинки. Через травму дитина не могла розвиватися нарівні з однолітками. Спостерігаємо затримку в розвитку дівчинки. Важливим є те, що Панас Мирний найчіткіше показує це через головний інструмент комунікації – мовлення. Автор наголошує на тому, що дівчинка знала лише кілька слів і ті часто плутала між собою, навіть назви побутових предметів, якими користувалася щоденно.

Проте яскравішу реакцію на присутність Солохи викликала її недоречна поведінка, а саме недоречна усмішка, спотворена зовнішніми вадами. Люди не соромилися висловлювати дівчинці свою неприязнь. Солоха часто отримувала у відповідь на свою люб'язну посмішку осуд та дорікання за саме своє існування. Особливо жорстокою є поведінка рідної матері щодо своєї дитини. Одарка зверталася до малої лайкою і не нехтувала фізичною силою. Автор натякає, що таке виховання також шкодило й без цього слабкій психіці дівчинки: «І слів тих вона знала дуже небагато, слів за сотню та й годі, та й то убитих їй у памки колотнечею та лайкою» [39, с. 64].

Такі методи виховання лише завдавали болю дитині, адже та справді не розуміла правил суспільства і не відчувала сорому за те, що діяла не за загальноприйнятими нормами. Мати не вважала за потрібне навчати доньку чи не мала моральної стійкості для того, щоб пояснити причину такого ставлення інших до неї. Найбільш жахливим наслідком такого виховання є безпідставне розділення сім'ї. Дві старших доньки спілкувалися між собою, а Солоху щоразу відкидали. Окрім власного враження від взаємодії з нею, їхнє переконання в

тому, що Солоха є потворою, підкріплювалося авторитетом матері. Показовою виглядає та сцена з оповідання, коли Солоха захворіла віспою, а Горпина не бажала провідати сестру і зробила це лише після вмовляння Явдохи. У цій ситуації виражена основна проблема твору – неприйняття людини такою, якою вона є чи стала внаслідок незалежних від неї обставин. Адже основна ціль життя кожної людини – це утвердити своє існування й надати йому значення, бути потрібною іншим. Проте Солосі в час хвороби довелося залишитися на самоті з собою, абсолютно покинутою навіть найріднішими людьми. Мати й сестри навідувалися до хати, але основною причиною їхніх візитів були хатні справи, а не переживання за близьку людину. Своєю поведінкою та ставленням до Солохи вони ніби стверджували марність її існування. Тим паче, що мати виражала свою невдоволеність Солохою перед її сестрами не лише словесно, але й діями. Пряжу Солохи мати розділяла між усіма дівчатами, коли такого раніше з роботами інших сестер не робила.

Разом з тим не можемо свідчити, що мати не любила свою особливу дитину. Усі ці негативні методи виховання розуміємо як наслідок розпачу, який жінка відчувала з моменту смерті чоловіка, та того тягаря обов'язків, який ліг на її плечі. Не меншу роль у цьому відіграє необізнаність жінки не лише у справі виховання дітей, а й загалом у господарській роботі вдома: «І справді Одарка мала її за кару господню і часто й густо плакалася сусідкам на свою безталанну долю» [39, с. 71].

Додаткової трагічності долі Солохи надає те, що основні події відбуваються в час її дитинства, тобто в той період життя людини, коли вона лише навчається жити, досліджує навколишній світ та вчиться спілкуватися з людьми. У цей період важливою є присутність батьків у житті дитини, надто тієї, яка має певні труднощі у розвитку. Мати мала би стати тим провідником у цьому світі, який, можливо, не змінив би її життя кардинально, та хоча б згладив усі ці болючі кути її дорослішання. Люди, які траплялися на шляху, були певним віддзеркаленням соціального середовища. Солоха ж була відкритою та лише з добрими намірами зверталася до оточуючих. Проте вони

не розуміли й не бажали входити у її становище, а лише уникали дівчинки. Така реакція є найбільш примітивною, адже це перша реакція людини на небезпеку – тікати: дівчину більшість сприймала саме як загрозу. Найбільш показовим є момент, коли дванадцятирічна Солоха вийшла на вулицю гратися з дітьми, а ті, вигдавши принизливі віршики й притоптуючи, почали висловлювати своє ставлення до нещасної. Солоха з повною відкритістю своєї великою душі сприйняла це за розвагу та радість, не розуміючи справжніх намірів. У відповідь діти втекли. Проте конфлікт полягає не у психічних чи фізичних вадах Солохи, а в людях та їхньому неадекватному сприйнятті травмованих дітей як особливих дітей.

Варто загадати й про походження Солохи. Батько її Грицько Чупруненко загинув за нещасних обставин на самогонному виробництві. Сам він не був працьовитою людиною, полюбляв випити. Таких, як він, у народі називали безталанними – людьми, які не змогли своєю чесною працею надбати майно. Жили вони вбого, про це свідчить опис будинку: хата, що зсунулася у землю й була зі стріхою, яка вже похилилася до вікон. Дружину його Одарку також не можна було вважати за справну господиню. Проте після смерті чоловіка вона змінилася і стала працювати вдень та вночі, щоб прогодувати свою немаленьку сім'ю, яка складалася з неї та трьох доньок. Непросте життя у злиднях та скруті відобразилося на зовнішньому вигляді жінки, і вже у свої тридцять з лишнім років її можна було сплутати з бабусею.

Після смерті матері Солоха залишилися на утриманні сестри та її чоловіка. У сім'ї сформувалося певне ставлення до дівчини як до домашньої худоби, адже Горпина змушувала її працювати за всіх, а за непослух не давала їжу.

Символічним є те, що Солоха стала палійкою. Вогонь здавна мав сакральне значення – очищення. Її вчинок хоч і не має виправдання, проте чітко простежується його вмотивованість. Це був етап усвідомлення того, як до неї насправді ставляться оточуючі та за кого її сприймають. Вогонь став тим інструментом, який змінив сприйняття дівчиною дійсності та реакцією на ставлення інших.

Отож Солоха – тип травмованої дитини. Таке формулювання відтворює не так зовнішні характеристики дівчини, як її психологічний стан. Навіть у зображенні такої особливої дитини автор невідступно дотримується правила зображення своїх героїв активними і не стільки залежними від обставин, як від власних учинків. Тому Солоха не стала винятком і понесла відповідне покарання за скоєний злочин – підпал господарської будівлі сусіди, яка до цього образила дівчину.

В іншому своєму оповіданні («Народолубець») Панас Мирний знов звертається до теми батьків та дітей і виховання наступного покоління. Перед нами постає тип дитини, яка зазнала морального та фізичного насильства. Це Петро. Батько за життя нажив слави, був очільником помістя впродовж років, нажив собі майна, проте не зовсім чесною та совісною працею. Автор у зовнішній опис чоловіка вкладає опис його характеру та поведінки: «як гляне своїм грізним поглядом, де ті й веселощі дінуться; хмурний та темний, як хмара, а зрачки блищать, як лискавиці, як моргоне своїм товстим та довгим вусом, так і зів'єшся! А гуконе своїм гучним голосом, — пропав, нема тебе!» [39, с. 86]. У родинному колі він поводив себе мов на службі, тон розмови змінював рідко. Особливо синові Петрові доводилось звідувати батьківську суворість у вихованні, адже той не любив, коли сина пестять. Обставини їхнього спілкування погіршувало те, що Петро Федорович зловживав алкоголем і в цьому стані дозволяв собі гримати не лише на сина, але й на дружину. Хотину Петрівну така поведінка чоловіка лякала і призводила до тремтіння, що викликало в чоловіка задоволену посмішку. Петрусь же перебував у стані «ні живого ні мертвого. І. Ботнаренко узагальнено визначає насильство як примусову впливову дія, спрямовану проти іншої особи всупереч її волі, посягання на свободу волі іншої особи, коли її примушують робити те, чого вона не хоче робити та завдають цій особі такими діями шкоду (фізичну, моральну тощо) [3, с.39]. Батько не сприймав сина за повноцінну особистість, а ставився до нього як до власноствореного звіра, з яким має змогу робити все, що забажає. Цинічність чоловіка вражає тоді, коли він розповідає, що готовий

на все, навіть якщо необхідно буде відповідати за смерть, яку він завдасть синові. Батько готовий до цього, адже відчуває абсолютну владу над тим «звіром», якого сам створив. Петро Федорович навчав сина шанувати батьків, проте надто сильно наближував себе до постаті Бога. Таке порівняння з силою вселенського масштабу може свідчити про внутрішні розлади в особистості батька. У сімейних відносинах він виступає абьюзером, адже має такі ознаки: перебільшення власної цінності за допомогою приниження інших, наближення себе до божества та агресивна поведінка, що супроводжується залякуванням і фізичним насиллям. «Абьюз – це термін, який означає насильство і руйнування, яке виражається в розладах психіки, де одна особа – жертва, а інша – маніпулятор, що зловживає положенням, владою, силою» [14, с. 131].

Під час навчання в гімназії, коли Петро перебував на великій відстані від людини, яка завдавала йому кривди, він нарешті має змогу без фізичного страху висловити свою думку про методи виховання та ставлення до такого батька. Панас Мирний наголошує, що не було в цього чоловіка теплого слова чи теплих дотиків, а лише покарання та повчання шанувати батьків. Почуття страху не дало змоги Петрові особисто висловити своє невдоволення. Та й, мабуть, не було змісту перечити батькові, адже той завжди вважав себе правим. Розуміння до Петра Федоровича так і не приходить, адже коли правда посипалася на нього від людей, він не замислився над ситуацією та взаєминами з сином, а засмутився хіба через те, що змінилася думка про нього в оточення.

Петро зумів змінити своє життя, покинувши батьківський дім, проте дитячий принцип виживання в сім'ї з батьком, який за людину його не вважав, зберігся. Хлопець покинув матір та батька, щоб мати можливість жити так, як вважає за потрібне. Однак релігійне виховання не дає змоги глянути йому ширше на реальність світу, оцінити здобуття тогочасної науки. Та й конфліктні ситуації він вирішує тим же способом – втечею від суперника.

Не оминув увагою Панас Мирний проблематику дитинства в циклі образків «Як ведеться, так і живеться». У ньому автор паралельно зображує долю чотирьох дітей: Івася, Грицька, Василя та Галю. Спершу знайомимося з

Івасем. Хлопець є молодшою дитиною Якова та Насті. Його автор зображує невідривно з персоною старшого брата Грицька: «однакове чорне волосся, однаковий з горбочком ніс, чорні, як терен, очі, загоріле довгобразе лице. Тільки вищий Грицько, бо двома роками старший від брата» [37, с.435]. Впродовж усього циклу історія життя братів змальовується не як дві паралельні історії, а як одна, поділена на двох. Межі особистих подій розмиті або не згадуються в тексті. Внутрішня ідентичність хлопців складається з ототожнення себе з образом батька. Хлопці трудилися біля дому, допомагали батькам, дивилися за худобою. робили це із задоволенням та через внутрішні поривання. Не варто відкидати той факт, що самі обставини їхнього проживання склали їм вибір подальшої долі, проте в братів не відбувся конфлікт інтересів, який би призвів до визначення іншого життєвого шляху. Зважаючи на це, Івась та Грицько запозичили модель бачення їхнього місця в житті у своїх батьків, а саме: визначення їх як порядних людей та господарів. Івась перейняв багато рис батьківської поведінки: був слухняним та спокійним. Грицько ж поєднав у собі риси обох батьків, йому властива батькова працелюбність, а від матері він перейняв спосіб спілкування. Свої думки дитина висловлює чітко, у них щоразу простежується власна позиція.

Життєві історії хлопців щільно переплетені, і це стосується періоду дитинства. Утім, це зразкові діти. Василь же постає певним антиподом до їхніх образів. Зовнішній вигляд цієї дитини автор змальовує більше непривабливим: «Його сірі очі блищали, у їх світилася глибока думка; вона скрашала його оливкувате лице з широкими скулами, з гулястим носом, з широким ротом, його круглу попельнасту голову, його постать широку-розвалькувату, короткошию, мов аж сутулу» [37, с. 452].

Більше того, Василь створив довкола себе уявлення, що він відіграє роль панича у їхній скромній сім'ї. Підстави для цього надала йому мати, яка передбачала цьому синові долю великої людини, котра не буде працювати біля землі. Ця жінка щоденно нагадувала своє походження й не була скупюю на розповіді про минувшину Ратієвщини. А Василь переосмислював образи

героїв-правителів із дитячих казок і намагався стати ними, щоб заволодіти маєтком, який мати так яскраво описувала у своїх спогадах. Варто також підкреслити вплив на процес ідентифікації Василя його хлопців-однокласників. Для нього вони стали першим середовищем, котре повноцінно та категорично відкинуло його позиціонування себе як панича. Зустрівши супротив колективу, Василь не змінив задану матір'ю модель, лише став обережно ставитися до однолітків. Конфлікт уявлень та реальності став причиною зверхньої поведінки хлопця.

Василь не ідентифікує себе з майбутнім правителем, а лише копіює манеру поведінки, яку йому нав'язала своїм ставленням та розповідями з минулого мати. Тому не виокремлюємо його в окремий тип дитини, адже в його характері немає виразних рис управлінця.

Особистість Галі формувалася під щоденним тиском та насиллям буденщини. До того ж у дівчинки не сформувалося поняття сім'ї та через це відсутня впевненість у собі. Зовнішній вигляд Галі Панас Мирний подає лише в негативних ситуаціях, чим підкреслює внутрішній стан дитини: «Невеличке кругле личко її було все змите слізьми, чорні оченята аж горіли ними; тоненьке шовкове волоссячко пасмами порозсипалося по білому чолі, лізло у вічі. Невеличкі рученята невpokійно бігали по личку, витираючи сльози, бруднили його» [37; с. 456]. Галі довелося ще в дитинстві прийняти те, що вона при живій матері практично живе сиротою. До такого висновку дівчинка дійшла, спостерігаючи за відмінністю, яка проявлялась у ставленні матері до своїх дітей. У ранньому дитинстві образи не сприймалися так глибоко, як у дорослішому віці, адже за грою швидко забувалися. Галя ж бажала власної випадкової смерті від рук брата, який часто міг сильно її вдарити. Така ситуація, як здавалось, мала б виправити її статус у сім'ї, а мати мала б побачити істинну сутність Василя. Зацікавленість темою смерті в ранньому дитинстві є звичною, адже в час свого швидкого розвитку діти бажать почерпнути якомога більше інформації. Проте таке уявлення Галі про смерть є результатом морального та фізичного насильства з боку її близьких. «Не серцем

дитячим вона побачила, розумом повірила, що їй немає більше місця у матерньому серці, немає миру і рівні з братом» [37, с. 474]. Наслідком цього стало відчуття власної безцінності. Її особиста ідентичність сформувалася під зовнішнім впливом, вона набула тих характеристик, які на неї транслювати мати та брат. Після цього за дівчинкою стало помітним певне уникання людей, вона не заходила до тітки, бігла додому, коли хтось із вулиці починав розмову з нею. Дівчина перейняла на себе роль кріпачки, мати звільнила помічницю, тому що все робила Галя. У її свідомості вже навіть не виникало жодного опору, вона чітко виконувала свої обов'язки, догоджаючи братові.

Галя є типом дитини, яка не відчуває власної значущості. Основною ознакою, яка виокремлює її з-поміж інших дітей, є те, що вона замислювалася над смертю не з власних поривань, а для того, щоб ствердити власне існування. Причиною цьому є те, що мати не змогла та й не намагалася налаштувати з донькою теплих взаємин.

Для дітей з циклу «Як ведеться, так і живеться» основним орієнтиром на цьому етапі життя були батьки. Івась та Грицько брали приклад із працюючого батька і стали зразковими синами. Василь завдяки впевненості матері у його долі стати паничем поводить себе за заданою рольовою моделлю. Галя знецінювала власне існування через те, що поведінка та методи виховання матері були жорстокими по відношенню до неї, адже їй не судилося стати знатною людиною.

Як бачимо, навіть у своїх незавершених текстах Панас Мирний виявляє великий інтерес до дитини й проблематики її життя. При цьому усі його симпатії – на боці дитини.

Висновки до розділу 3

Дитинство – перший та основний етап формування особистості людини. У цей відрізок часу починають витворюватися базові засади характеру, навичок, вмінь та, найголовніше, світогляду. Тому дитинство стає об'єктом дослідження науковців та предметом зображення письменників. Панас Мирний

також особливо уважно ставиться до періоду дитинства, тому досить детально описує його у своїх оповіданнях. Автор подає широку палітру характерів та особистостей дітей. Нами спостережено такі типи: тип самотньої дитини; дитини зі змішаною ідентичністю; дитини як «маленької дорослої»; травмована дитина; дитина, яка зазнала фізичного та морального насильства; дитина без відчуття власної самоцінності.

Більшість оповідань створені Панасом Мирним наче спеціально для показу дитинства («Морозенко», «Народолубець», «Пригода з “Кобзарем”»). Проте часто образ дитини автор використовує лише як передісторію до основних, переважно травматичних подій із життя героїв (наприклад, «Лихий попутав», «Палійка» тощо). Варто відзначити широкий віковий діапазон зображених дітей: від 8-ми до 18-ти років.

Становлення дитячих особистостей відбувається насамперед в інституті сім'ї. Тому нерозривно з історією розвитку дітей Панас Мирний подає картини сімейного життя, взаємовідносин з батьками та оточенням, які мають вплив на людину в такому ранньому віці. Не минає він увагою показ методів батьківського виховання. Ті далеко не завжди є привабливими, скоріше навпаки.

Попри те, що обставини дитинства автор зображує для того, щоб пояснити певні вчинки героїв, їхню мотивацію та супутні чинники, він у жодному разі не знімає з дитини відповідальності за скоєний вчинок та вибір. У такий спосіб дається зрозуміти, що дитинство – не підготовчий етап до життя, а саме життя.

РОЗДІЛ 4. ДІТИ У СВІТІ ВЕЛИКОЇ ПРОЗИ ПАНАСА МИРНОГО

Дитинство, як переконуємось і на художньому матеріалі української літератури, – справді один із визначальних періодів існування людини, а його ціннісна орієнтація полягає у створенні образу людини як майбутньої особистості (людини в суспільстві, людини в колективі, людини в «Я»). У дитинстві знання про світ і суспільство, способи усвідомлення та засвоєння своєї ролі та місця в дорослому житті формують складну концепцію. Основною метою соціокультурного виміру дитинства є самоствердження дитини, формування образу особистості в контексті гармонізації її стосунків з оточуючим світом. І кожному просто неможливо уникнути соціальної та легітимної форми самореалізації. Історії дітей у світі великої прози Панаса Мирного засвідчують це.

4.1. Вплив інституту сім'ї та школи на формування особистості дитини в повістях Панаса Мирного

З погляду соціальної психології та й нашого життєвого досвіду, знайомство дитини із суспільством, життям як таким починається за посередництва батьків. Вони – перші люди, з якими дитина навчається комунікувати і встановлювати стосунки, це перше середовище виховання. Інші соціальні інститути мають вплив на людину значно пізніше, коли фундамент особистості й базові риси характеру вже утворились. У сім'ї закладаються основи фізичного, морального та інтелектуального розвитку, формується поняття національної усвідомленості, світогляд та життєві переконання. Батьки власним прикладом, поведінкою, ставленням до життя, моральними якостями безпосередньо впливають на дітей. Підтвердженням думки слугуватимуть слова А. Макаренка: «Ваша власна поведінка – вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас

немає вдома» [79; с. 223]. Особиста поведінка батьків може слугувати як зразком для наслідування, так і, навпаки, – прикладом, котрий не варто повторювати. Таким чином підкреслюємо вплив методів виховання дитини на становлення її як особистості, формування життєвих орієнтирів та способів узаємодії з іншими людьми.

У повісті Панаса Мирного «П'яниця» серед інших розкрита проблема стосунків поколінь. Головний герой твору – шістнадцятирічний Іван Микитович, молодший син у сім'ї. З ним автор знайомить нас через сцену прощання з батьками, адже він їде на службу до міста. Цей епізод створює атмосферу емоційної напруги через надмірне занепокоєння старших. Мати складає дорожню сумку власноруч і подає синові докладну інструкцію з розташування кожного предмета, хоч, здавалось, що син уже достатньо дорослий для того, щоби впоратися самому. Весь цей процес супроводжується гіркими сльозами Марини Костянтинівни. Погоджуємось із думкою Л. Коpecь про те, що батьківська позиція надмірного оберігання може викликати в дитини запізнення в розвитку соціальної компетентності, а саме – «соціального інтелекту, що допомагає розпізнавати особисті проблеми, доповненого групою вмінь діяти й отримувати соціально корисні результати» [27, с.191]. Батько також помітно хвилюється та дає синові поради для виживання на посаді чиновника: «Коли тебе начальник і полає іноді так, ні за що, як ти, Господи, свят! — змовчи на той час. Може, йому тоді припало лаятися, та ти перший підскочив під руку... Коли ти не змовчиш, то тільки піднімеш більшу бучу та втратиш за себе добру славу...» [37, с. 32]. Настанови Микити Івановича можна зрозуміти, якщо взяти до уваги те, що він залишився останнім з панів у селі Недогарки. Не меншу роль у формуванні такого переконання батька відіграє досвід, адже йому довелося самому з малими статками здобувати свою професію та чиновницьку посаду. Тож він бажав остерегти сина від лихої долі. Надмірне занепокоєння батьків автор пояснює хворобливістю хлопчика та слабким фізичним здоров'ям: кволе, хворе вдалось, виглядало сиротинкою. Через такий опис Іван Микитович помітно вирізняється на тлі своїх братів, які

в його віці були дужчими. Панас Мирний використовує форму «воно» замість «він» для того, щоб підсилити характеристику персонажа як слабкої дитини, притому в різних сенсах. Не вдався хлопець і до навчання, тяжко давалась йому наука, адже неодноразово залишався на наступний рік. «На чотирнадцятому мов переродився Івась: почав учитись найкраще всіх, у кожному класі був першим та й ще до того тихий та привітливий він був, однаково люб'язний і вчителям, і товариству» [37, с. 36]. Таким чином автор формує образ «маленької людини» пори її дитинства і юних літ, дуже тендітної, крихкої, яка невідомо чи доб'ється успіху, чи зможе вижити у складному світі.

Окрім настанов, батьки кладуть на свого сина тягар власних очікувань. Батько замріюється про те, щоб гарно відгукувалися люди на селі про синів Ливадного, а не про кожного як про окрему особистість, яка досягла успіху. Микита Іванович прагне утвердитися в очах суспільства не лише як добрий господар та чиновник, але за допомогою, зокрема, й Івана Микитовича і як батько, який зміг виховати славного сина, та ще й таким чином, що той підхопив його професію. Не можемо не помітити паралель автора із власною життєвою історією.

Показовим є конфлікт інтересів у ситуації вирішення подальшого життєвого шляху хлопця. Іван Микитович бажав мати бібліотеку і навчатися, а батько бачив його чиновником, адже лише цю справу вважав прибутковою. Микита Іванович брав активну участь у працевлаштуванні сина й сам поїхав домовлятися, щоб того взяли робити копії документів. Через те, що повноцінний конфлікт поколінь не відбувся, хлопчина не відстояв власної думки, ця його поведінка стала опорною схемою на власному життєвому шляху.

Чиновницьке середовище, в яке потрапив Іван Микитович, гнітило його, ієрархія та встановлені правила навіть лякали. Найбільшу огиду у хлопця викликало підлабузництво серед службовців («сміливо глянути у вічі, виказати йому гірку правду, а скоріше лижуться до його, потурають йому, хоча у душі і

серці носять зло») та вдавана дружелюбність («ні одна рука не допоможе йому піднятися») [37, с. 38]. Через невміння пристосовуватися до нових умов життя, часто зазнавав невдач, тому намагався уникнути неприємних реалій цього світу за допомогою прочитання книг. Вони викликали у нього ще більше почуття жалю, адже нагадували йому про шкільні роки та можливість займатися улюбленою справою, якою він не скористався. Окремою втіхою для хлопця була гра на скрипці. Хоч вона слугувала певною розрадою, проте не позбавляла хлопця від насмішок із боку старших. Глузування пригнічували Івана, адже оцінка його як особистості з погляду оточуючих мала для нього велику вагу. Таке ставлення до думки інших людей у нього сформували батьки, насамперед Микита Іванович, який однозначно для хлопця був авторитетом.

Стан піднесення настрою помічаємо у стосунках із Наталею. Вона дала Іванові Микитовичу надію на щасливіше життя, але й те не протривало довго. Поява старшого брата в цій історії стала переломним у житті хлопця. Панас Мирний вдається до полярного протиставлення характерів. У них спільний початок, але різне продовження, різне життєве становище. Іван Микитович за цей час зміг стати тільки дрібним чиновником, тоді як Петро – секретарем поліції з перспективою кар'єрного росту. Проте красномовнішою є різниця у ставленні братів до Наталі. Іван Микитович поводив себе боязко та несміливо, Петро ж послуговувався своїм попереднім досвідом спілкування з жінками сповна: був упевненим, користувався своєю зовнішністю та приваблював обіцянками про подарунки. У цій ситуації виявляється слабкодухість молодшого брата. Іванові Микитовичу не стає сили сказати братові те, щоб той не розвивав стосунки з дівчиною, яка йому подобається та з якою він намагається три роки налаштувати контакт. Здавалося б, гнівний лист, написаний у пориві емоції, а в ньому сформована врешті його власна правдива думка, зможе розірвати схему поведінки, яку він засвоїв у дитинстві. Проте лист так і не потрапив до адресата. Моментом, що став точкою неповернення в житті, стала пропозиція Наталі одружитися. Іван Микитович без суперечок прийняв відмову дівчини, після цього впав у депресивний стан, який чи не

найбільше походив із такої гіперопіки батьків, із їхньої нездатності виховати в синові рішучість та внутрішню силу духу. Внутрішнього благородства, вихованого книжками, виявилось для життя замало. Цього разу хлопець знайшов розраду не у грі на скрипці, а в чарці.

Із нашого погляду, в повісті «П'яниця» Панас Мирний художньо обмірковує проблему ледь не вирішального впливу батьківського виховання на все подальше життя дитини. За допомогою глибокого аналізу та психологічного вмотивування вчинків героя він показав трагедію складної адаптації такої дитини до життя, художньо попередив суспільство в потребі уважнішого, толерантнішого ставлення до подібних натур.

Ще одним середовищем формування людини є заклад освіти, де ми так само вчимося встановлювати стосунки з іншими людьми, знаходимо власне професійне спрямування та місце в суспільстві. У повісті «Лихі люди» Панас Мирний на матеріалі історій чотирьох хлопців демонструє унікальність кожної особистості, навіть тих, які формувались у схожих умовах.

Головними героями твору є однокласники Телепень, Жук, Шестірний та Попенко. Основну увагу зосередимо на періоді їхнього дитинства, яке автор змальовує «онейрично» – у вигляді марева та сну одного з хлопців. Із фізіологічного боку, така уривчастість дитячих спогадів притаманна для більшості людей, адже в цей період лише формується організм, розвивається, як і пам'ять, що не дозволяє нагромадити в повному обсязі спогади з цього часу. Проте саме це надає особливої ваги тим етапам життя та ситуаціям, які згадуються в тексті, адже вони є такими, що найбільше вплинули на формування Телепня як особистості.

Петро виховувався в дусі творення користі для людей: у дитинстві він розумів цю доброту як слухняність, пошану до батьків, бажання вчитись, а в більш зрілому віці – як роботу заради освіти та виховання суспільства. Хлопцеві приманна меланхолійна чуттєвість, чуйність до лиха інших людей. Особливо яскраво демонструє це сцена, коли хлопець майже всю ніч проплакав у подушку через те, що Шестірний не вірив у те, що він хворіє. Саме ця

властивість його характеру сприяла тому, що він став письменником. Лихо людської долі, спричинене соціальними обставинами того часу, стало каталізатором, який вплинув на написання творів, що критикували тогочасний суспільний лад. Великою була й віра у справу, якою він займався, адже саме вона допомогла йому не видати товаришів, хоча і згубила його самого.

Шестірний, навпаки, прагнув лише власного благополуччя та був готовий на все задля досягнення поставленої мети. Жук відзначався загостреним почуттям справедливості, а Попенко прилаштовувався до кожної зміни обставин у своєму житті.

Найяскравіше особистості хлопців проявляються в конфлікті із власним переконанням про мораль і совість. Так, Жук заступається в класі за Телепня, коли той першого ж дня потрапив у новий колектив і ще закономірно не знав, як себе правильно поводити. Діти в ранньому шкільному віці хоча й швидко забувають кривду, проте можуть активно відповісти на хибний вчинок, адже загалом оцінюють поведінку людини як добру чи погану. Це може вплинути на стосунки всередині колективу, викликати суперечки й відкриті образи. На противагу маємо вчинок Шестірного, який глибоко не замислюється над ситуацією. Вчитель-дяк наказав йому вдарити свого однокласника лінійкою, і той виконав забаганку. «В ранньому дитинстві діти повністю підкоряються авторитету учителя, підростаючи ж, вони починають більш свідомо й конкретно сприймати ті якості вчителя, які створюють йому авторитет в очах дітей: його ерудицію, культуру, знання, педагогічний такт тощо»[8, с. 14] У цей момент він керується авторитетом учителя, а задовольнити його вимогу є для дитини важливою справою, дитина ще не сформована і не вміє відстоювати власні інтереси. Думка старших, тих, із ким стикаємося щодня, та тих, які мають на нас певний зовнішній вплив (такий як оцінки чи покарання за непослух), є важливішою, ніж фізичне почуття болю іншої людини. Шестірний не розвинув власне почуття емпатії до того рівня, щоб зрозуміти, яке моральне приниження відчуватиме Жук, спричинене таким агресивним порушенням особистих меж.

Дивною є реакція Шестірного на біль, який відчув Жук. У Петра інша реакція: «сльози на очах його тремтіли, тоді як радість світила в очах Шестірного» [37, с. 85]. Його особисте «Я», що мало необґрунтовано високу самооцінку, втішалося з того, що в такий спосіб він мав змогу підвищитися над об'єктивно, фізично сильнішим суперником і перемогти його у нерівному двобої. Автор надає образу цього хлопця яскравої зовнішньої деталі: зелені очі, які в тексті «з'являються» щоразу, коли той хитрує або ж чинить товаришам шкоду.

Шестірний не шукав справедливості чи інших моральних чеснот у своїх вчинках, він домагався свого будь-якою ціною. Характерним для нього є певний психологічний ритуал, а саме: зачісування волосся, погладжування себе по голові, що є актом похвали, підтвердженням свого становища. Хлопець вдається до маніпуляцій. Уже під час навчання у гімназії він часто погрожує тим, що пожаліється інспекторові, і справді неодноразово викликає його, адже розуміє, що може вплинути на подальшу долю товаришів та їхню можливість продовжити навчання. «— Самі нічого не роблять, — тільки сплять та лежать, та курять... Урока за ними не можна вивчити, — такий гармидер та колотнечу зведуть. Боже мій! Боже мій! — розлягався Шестірний. І плач його, одинокий плач, слався тонким заводом по хаті» [37, с. 96]. Такий принцип виживання та досягання бажаного присутній і в зрілому віці Шестірного. Тепер йому вдалось зайняти посаду правоведа і повністю вжитися в роль людини, яка слідує за чинним порядком у державі. Внаслідок цього змінюється також побутова мова його спілкування — він переходить на російську навіть у розмові з давнім товаришем, коли той прийшов затвердити його щиросердечне визнання провини. Прізвище Шестірний, яке закріпилося за хлопцем ще з дитинства, символічне, адже справджується в подальшій долі цієї людини. Як відомо, шестірна — це зубчате колесо, що передає рух. Тобто це маленька деталь у механізмі. Так і хлопець став лише дрібною частиною імперської машини.

Не можемо оминати увагою методи виховання та навчання вчителя, далекі від педагогічної практики та уявлень про неї сьогодні. Проте у XIX

столітті такий принцип навчання був поширений у багатьох закладах освіти. Попри це важливим є те, що Панас Мирний осмислює цей принцип як негативне явище, таке, що не має позитивного результату, а навпаки – породжує в системі класу ієрархію між дітьми та зверхність. Методи виховання та навчання вчителя із залученням фізичного покарання не стимулюють до роботи над собою, а лише сприяють розвитку короткострокової пам'яті дітей. Вони вивчають необхідний матеріал для отримання оцінки та уникнення покарання, а не для розвитку себе як особистостей чи покращення своєї компетентності в певній галузі знань.

У Жука ще з раннього дитинства виявляється прагнення до справедливості у будь-якій справі, насамперед у таких побутових, як споживання їжі учнями. Він прагнув поділити на всіх те невелике надбання, яке вони мали, тоді як Шестірний переймався власною вигодою, зневажаючи та знецінюючи потреби інших. Жук – приклад людини честі. Його характер чітко проглядає навіть у зовнішності: «високий мордатий хлопець з чорним лицем» [37, с. 95]. Внутрішні переконання хлопця не дозволяли йому залишатися осторонь як товариських проблем, так і загальних – соціальних. Жук спонукав кожного до громадської діяльності. Так, Попенкові він радив створити для парафії школи, Телепневі докоряв тим, що не словом, а ділом потрібно займатися: «Вас горне до себе наука, просвіта, розумові замахы, а до життя, до громадських справ — вам немає діла! А коли б ви знали, скільки сліз та горя веде за собою яка-небудь одна справа, одна установа, що, сидячи в теплих хатах, вигадують ваші ж просвітителі!» [37, с. 112]. Притаманна йому відвертість та прямолінійність була не до вподоби Шестірному, тому він не пропустив момент розповісти інспекторові про жовту книжечку Жука, через настрої та принципи якої він не мав змоги завершити навчання.

Цікавим є засіб зображення характеру хлопців через манеру того, як вони обідали: «Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робочий чоловік, не розбираючи що. Попенко, як горобець, ковтав-глитав і запихався, розглядаючи на всі боки, наче злодій». [37, с. 91] Найвиразнішою є

поведінка саме Попенка та його ставлення до їжі. Автор зображує цього хлопця ненаситним. Він неодноразово їв чужу їду або більше всіх. Так символічно передається його жага до збагачення та грошей. Напівжартома Попенко розкриває свої амбіції, коли говорить із Жуком про своє подальше майбутнє. У його плани на життя не входить чесна праця та й святенництво як ремесло він вибрав неспроста. Попенко загадує собі багату попадю та прихожан. Пріоритетним є збагачення, а не істинне покликання служити Господу, яке б мав мати хлопець як представник духовенства. Та більш цинічною видається тема розмови під час його зустрічі на кладовищі з людьми, які готували могилу для його давнього товариша. Найбільший жаль у Попенка викликала не смерть Телепня, а те, що це було самогубство і він не зможе справити службу та заробити гроші. Зневажається пам'ять і тим, що навіть не читається молитву, яку не заборонено уставом церкви і для людей, які наклали на себе руки. Попенко безсоромно втішається з того, що покинув товариство, яке так закінчило, він на могилі відкрито глузує з нього.

Яскраво проявлені в дитинстві звички та основні переконання кожного з хлопців відобразилися в їхньому подальшому житті. Телепень, який змалку мав розвинену емпатію та внутрішню чуттєвість, зумів вдало втілити ці особливості характеру у праці письменника. Шестірний став прикладом дитини з низькою самооцінкою, такий тип особистості може розвиватися за різними сценаріями. У нашому випадку хлопець прагне самоствердитися за рахунок інших. Визнання у суспільстві було його основною метою, тому до посади правоведа він ішов, не гребуючи нічим. Тоді як Жук керувався принципами чесності та моралі, ці постулати змушували його бути активним у кожній несправедливій ситуації та відповідно реагувати на них. На жаль, обставини несправедливого суспільства й загальної політики держави були такими, що відкидали подібні типи інакомислячих людей. Попенко же виявився пристосуванцем, діяв тихо, утилітарно, на межі суспільної норми, що дозволило йому в ролі священника просуватися задля надбання матеріальних благ.

Отож, маємо знову ж таки різні типи дітей, ментально пов'язаних зі своїм середовищем, із певною психологічною спадщиною, яка й по суті визначає весь наступний хід їхнього життя. Панас Мирний виявився людиною дуже спостережливою та глибокою, його знання дитячої психології, соціально-психологічних обставин буття дитини, як і суто письменницька уважність до цієї проблематики може слугувати матеріалом для психологічної науки як такої.

4.2. Особливості світу дитинства Чіпки як передумова занепаду його особистості (за романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні ?»)

Центральним героєм роману Панаса Мирного та Івана Білика є Чіпка Варениченко – один з найзагадковіших персонажів другої половини XIX ст. Завдяки майстерності авторів формування, розвиток та занепад цієї особистості Чіпки простежуємо з її раннього дитинства.

Найвиразніше уявлення про перший період життя людини може дати загальна картина світу дитини. Для того, щоб збагнути умови творення особистості, її розвиток та процес ідентифікації, необхідно розглянути складові, які утворюють уявлення дитини про середовище її існування. Картина світу – це індивідуальне явище, яке формується у свідомості людини, багаторівнева структура, що складається з трьох компонентів: світогляду, світосприйняття та світобачення [78; с. 569]. За цим поняттям стоїть не лише споглядання людиною навколишнього середовища та набуття досвіду під час дорослішання, воно залежить від відчуттів людини. Від безпосереднього, живого сприйняття відрізняється тим, що враховує попередні враження, історичні умови часу, національні й культурні особливості середовища й умов існування [див. 64; с. 164].

Основними чинниками, які формують картину світу дитини, є умови, в яких зростає, навчається та виховується дитина. Для того, щоб окреслити світ дитинства Чіпки, необхідно розглянути такі впливові фактори: генетичну базу цього конкретного життя, суспільно-історичні умови, соціальне та матеріальне

становище в сім'ї, методику виховання, застосовувану рідними, внутрішній клімат у сім'ї, безпосередні стосунки з матір'ю та батьком, досвід спілкування з однолітками та людьми старшого віку тощо.

Родове походження й умови зростання в сім'ї, як ми пересвідчилися і на матеріалі творчості Панаса Мирного, дуже впливають на людину, адже стають первинним середовищем для формування особистості. Відомо, що 40% інтелекту ми переймаємо від батьків у спадок, решта – результат наполегливої праці над собою. Походження Чіпки осуджувалося тогочасним суспільством, адже він був байстрюком – сином, народженим хоча й в офіційному, проте, як виявилось, незаконному шлюбі. Через те, що в батька вже була дружина, такий союз вважався нечинним та через переконання селян піддавався осуду: «А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи "чесного" роду? А тоді вже й братаються..» [38, с.53]. Люди оминали Чіпку й не нехтували лихим слівцем услід, надто діти. Такі образи глибоко діяли хлопця, адже він не розумів їхнього вмотивування. Особистої провини Чіпки та підстав для такого ставлення в нього не було. Діти не мають нести відповідальності за вчинки, скоєні батьки. Вони не повинні відчувати почуття жалю за ситуацію, що стала причиною їхнього народження, адже таким чином руйнуються підстави для їхнього існування.

Чіпка не знайомий з батьком, адже той покинув їх з матір'ю ще до народження сина. Остап Жук не був тим, за кого себе видавав, адже справжнє ім'я чоловіка – Іван Вареник, син наймички Уляни, яку за наказом польської пані силоміць одружили з Петром Вареником. Остапом Жуком чоловік став тоді, коли мирне життя при власному дворі з жінкою набридло, тому він, замріяний минулою козацькою славою, вирішив піти у село Піски, яке сформували вільні люди. Облуду «двожона» викрили і призначили покарання – відправити в москалі. Такий вчинок чоловіка залишив на Мотрі та його синові лиху славу на все життя.

Чіпка, як і батько, ще з раннього дитинства свідомо переступав дозволену межу. Він щоразу розумів, що нестиме покарання, але не зупинявся. Коли баба

Оришка заборонила їсти хліб і пригрозила тим, що Бог все бачить, він: «Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повідовбував очі в образа» [38, с. 58] Чіпка не нехтує методами для отримання бажаного. Хоча баба з малого віку навчала його християнським цінностям, як уміла, але й вони не стали перешкодою на шляху до отримання бажаного. Бувало й навпаки: неправильно інтерпретувавши розповідь Грицька, він учинив розправу над безневинними горобцями «Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути, — в одній руці zostався тулубець, а в другій — головка» [38, с. 67]. Чіпка часто замислюється над гріхами інших людей та очікує покарання від Бога для тих, хто чинить неправильно, проте не оцінює з цього боку себе.

Нелегко було Мотрі виховувати Чіпку без батька. Окрім людського осуду за народжену дитину від жонатого чоловіка, додалися ще й далекі від істини численні вигадки та приповідки від селян. Тяжким було народження Чіпки: можливо, хвилювання, які Мотрі довелося пережити в період вагітності, стали цьому причиною. Проте в сусідів була своя версія: «Як же почули люди про такі роди, — знову загомоніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого...» [38, с. 50]. Чутки швидко поширилися селом, люди стали уникати Мотрі, навіть священник відмовлявся хрестити дитину. Через цю приповідку жінку не хотіли брати до роботи, що ще більше ускладнювало і без цього скрутне матеріальне становище сім'ї. Без чоловічої руки дім швидко втратив придатний стан: посунулася стріха, вікна побиті, а меблі такі, що з острахом ними послуговувалися.

Злидні виявились причиною того, що Мотря віддала дванадцятирічного Чіпку служити до Бородая. Хлопець з огляду на вік та недостатнє розуміння своєї відповідальності не хотів працювати, за що одного разу отримав від господаря на горіхи. Цей випадок викликав у нього обурення через зіткнення з ієрархією тогочасного суспільства хазяїн — наймит та усвідомлення свого соціального становища.

Складною була доля матері Чіпки. Автори подають таку її характеристику: «Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку, не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася замужньою вдовою...» [38, с. 51]. Усе життя вона тяжко працює та не бачить результату роботи, вистачало лише на мінімальні потреби і те не завжди. Заміж за Остапа Жука жінка виходить не з поривань теплих почуттів, а для того, щоб змінити своє тяжке становище.

Мотрі бракувало підтримки чоловіка у вихованні сина. Її слово не звучало для Чіпки авторитетно, а фізичні покарання, до яких вдавалася Мотря, не мали довготривалої дії. Такий метод виховання малоефективний, але через свою необізнаність та слабкість нервової системи, спричиненої постійною перевтомою від важкої роботи, мати не нехтувала ним. Проте Чіпка не робив висновків для себе, тому фізичне покарання діяло не як виховання, а спрацьовувало як каталізатор Чіпчиної злості та впевненості у несправедливості світу: «Спершу-таки боявся матері, а далі — звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би зміг, — матері очі видрав або сам собі що заподіяв, якби не баба...» [38, с.59].

Оришка була важливою персоною для Чіпки, адже вона — одна з небагатьох людей, які розділяли його самотність. Оскільки мати багато працювала, переважно вихованням онука займалась бабуса. Проте її методи відрізнялися від Мотрених. Вона вміла словом умовити Чіпку, примовлянням притупити яскраві емоції хлопця. Баба Оришка розповідала внукові казки, а він, слухаючи їх, сприймав ці історії не як вигадку, а правду. Вони ж сформували у ньому прагнення до справедливості та призвели до розчарування в реальному житті. Ці переконання склали певну філософію життя Чіпки, якої він намагається досягнути не лише у власному житті, а й у всьому суспільстві. Дослідник творчості Панаса Мирного І. Михайлин визначає її такою: «При всьому авторському співчутті до Чіпки, роман написано для того, щоб показати безперспективність життєвого шляху, на який штовхає героя виплекана ним немудра філософія; не утвердити, а заперечити сповідуваний Чіпкою стихійний

соціалізм» [42, с.62] Баба Оришка зберігала в собі великі запаси людяності, доброзичливості й теплоти, незважаючи на те, скільки горя, лиха та злиднів їй довелося пережити. Вона – втілення народної моралі та світогляду. Та понад усе ця жінка прагнула передати ці якості своєму єдиному онукові. Вона часто розмовляла з ним та пояснювала йому явища життя. Бабусині приповідки впливали на розвиток хлопця краще, ніж методи виховання матері, адже спонукали до роздумів. Чіпка болісно сприйняв смерть Оришки, вона стала першим розчаруванням хлопця у правді життя й похитнула віру у справедливість і добро Бога.

Чіпка не мав великого товариства, діти на вулиці оминали його, а коли той намагався наблизитися до них – тікали: «Як підріс Чіпка – став бігати, то вибіжить, було, з двору на вигін, то прямо до дівчор так і чеше. Так же й дівчора його не приймає. Зараз почнуть з нього глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть» [38, с. 53]. Хлопець глибоко переживав через таке ставлення до себе, адже не заподіяв лиха жодному зі своїх кривдників. Єдиним приятелем для Чіпки був Грицько, з яким вони разом пасли овець. Доля хлопців зображується паралельно, адже вони одного віку та родом з одного села. Діти походять із малозабезпечених сімей, але Грицько був сиротою. Після роботи з дідом Уласом обоє почали працювати: Чіпка на свою землю, яка дісталась у спадок, а Грицько пішов у найми заробляти собі статки. З цього моменту долі їх розходяться, якраз у цей час формується їхня основна мотивація життя. Чіпка, який ще з раннього дитинства глибоко переймався несправедливістю соціального устрою, несприйняттям його оточуючими, ще більше запалився ідеєю рівності. Основним чинником, який радикалізував погляди хлопця, стало те, як за хабар у нього відібрали землю. Чіпка через свою схожу до батька вдачу також був непостійною людиною, нестійкою до зовнішніх подразників. Коли він дізнався, що його землю несправедливо забирають, він склав руки ще до того, як використав усі способи повернути її. А розраду знаходить в алкоголі й товаришах. Через те, що Чіпці не було в кого навчатися правильної комунікації з людьми та й практичних навичок не було як здобувати, він не розпізнає

справжнього обличчя трьох нових товаришів: Лушні, Матні і Пацюка. В іменах героїв теж кодується їхня істинна природа. Вони вихідці з панського двору, де навчилися зневаги до праці, звикли обдурювати і красти. Не мотивами теплих взаємин керуються вони, а лише вигодою. Поняття дружби не дуже доречно використовувати в цьому випадку, адже це залежні люди, які готові піти навіть на злочин для своєї вигоди.

У цих людей відсутні принципи, що яскраво проявляється в ситуації з продажу Чіпчиного хліба. Для них незрозумілою є відмова продати пшеницю жидові, тому допитуються про вмотивування кілька разів. Чіпка ж розглядає цю ситуацію з боку суспільної ієрархії, він не бажає їй підкорятися, тому навіть у скрутну хвилину не приймає пропозицію товаришів.

Останньою краплею води, подією, що перевернула життя Чіпки, стала несправедливість панів до селян, які вимагали від них чесно зароблених гроші за два роки волі. Серед них був і дід Улас. Чіпка не міг не заступитися за старого, адже пам'ятав його добре ставлення до себе в дитинстві. Дід Улас не нехтував спілкуванням з Чіпкою, а навпаки, розкрив йому таємницю походження та історію про злочин батька. Чинна влада не сприймала протестів селян, тому активна позиція Чіпки була різко придушена солдатами, його покарали. У цей момент він бачить істинне лице своїх товаришів. Жоден не заступився за нього, а Грицько ще й тихо втік з місця подій. Такий вчинок хлопця вмотивований внутрішніми переконаннями. «Своя сорочка ближче до тіла» – основне кредо Грицька, яким він послуговувався у цій ситуації. Автори подають ситуацію яскравого дивування Грицька з матеріальних речей, які він бачив у магазинах, коли йшов на заробітки: «Ач, як люди живуть! Ач, як будови помурували!.. які двері, вікна повставляли... всього тебе, як у воді, видно! І що то воно коштує?.. Адже, якби взяв цеглину та пошпурив у шибку, мабуть би, й за рік не одслужив за неї!.. Таке багатство, такі розкоші!» [38, с. 86]. Побачене сформувало у Грицькові жагу до збагачення. Навіть дружину він підбирав собі за розміром посаха, а не за зовнішністю чи особистими якостями. Правда, цей намір не здійснився, Грицько закохався у наймичку сусіди Христя і

з нею одружився. Тому основним життєвим орієнтиром він обрав особисте збагачення методом тихого існування, а не життя на користь загалу.

Корисливість поведінки Грицька простежується і в особистих стосунках хлопців. Він часто гордував Чіпкою, особливо коли погіршувалося матеріальне та психологічне становище хлопця. Наприклад, тоді, коли повернувся з наймів із добрим заробітком у кишені, чи коли обезземелений Чіпка припав до чарки та потрапив у погану компанію. Та різко змінюється Грицько, коли його товариш дитинства відновлює своє господарство, тоді його гординя зникає. Грицько, навпаки, погоджується йти за старосту під час сватання Чіпки до Галі. Грицька дивує багатство товариша, навіть виникає заздрість. Грицько часто скаржився на своє матеріальне становище, розраховуючи на певну підтримку, хоча об'єктивних підстав для цього не було.

Та варто зазначити, що корисливість та жага до збагачення не повністю очерствили його душу. На останній зустрічі у в'язниці Грицько щиро співчував Чіпці: «— Що це, брате Чіпко? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до його Грицько. У тому запитанні, в його голосі не було ні докору, ні помсти, а вчувався тяжкий жаль — шкода пропащого брата..» [38, с. 368-369]. Підтвердив це благородним учинком – забрав Мотрю до себе на утримання до самої її смерті.

Христя малою залишилися сиротою, родичі позабирали все надбання, яке залишилось дівчинці від батьків, а дядько взяв її до себе в якості робочої сили, доки дівчина не пішла у наймити. Здавалося б, життя склалося якнайкраще після одруження з працьовитим Грицьком. Та її ставлення до чоловіка змінила зустріч з Чіпкою. Глибоко переймалася Христя його скаргами про те, як забрали в нього землю, та промовлянням про несправедливість і неправду між людьми. Чіпка на тлі спокійного та байдужого Грицька виглядав людиною великої честі. Його поривання змінити щось здавались Христі високоблагородними та яскраво контрастували з приземленими думками Грицька про особисте щастя.

Не досягнувши справедливості для селян, Чіпка остаточно стає на злочинний шлях. Чоловік веде подвійне життя: вдень – працює вдома, господарює, а вночі відновлює, на його думку, справедливість. Такий спосіб життя є віддзеркаленням внутрішнього стану Чіпки. Упродовж усього свого життя він бореться з несвідомим бажанням вершити справедливість, що складається з його бачення світобудови. Т. Яценко підкреслює: «На відміну від свідомого, несвідоме існує не лише поза часом, а й поза статтю. “Ід” не знає статі, йому відомі бажання суб’єкта, які первинно підпорядковуються бажанню “принципу задоволення, і, реалізуючи його, намагаються перебороти (ігнорувати) інтервали часу”» [80, с. 45]. Бажання Чіпки знівелювати несправедливість, що існує між людьми, яке сформувалися в період складного дитинства, не було задоволено на ранньому етапі, тому знайшло своє виявлення у старшому віці. Механізм формування несвідомих переконань Чіпки спричинене внутрішніми чинниками, фантазією та має символічний характер.

Галя та Мотря намагалися уберегти Чіпку. Дружина вірила в те, що своїм кохання зможе повернути чоловіка до звичного життя, підтримувала його в господарюванні, в намірах служити людям. Та його внутрішня «пропаща сила», яка понад усе бажала відновити справедливість, була сильнішою за всі намагання дружини навести його до законного життя. Галя не витримує жахиття останнього злочину Чіпки і, втративши надію, покінчує життя самогубством. Слушні думки з цього приводу висловив у своїй студії С. Єфремов: «Чіпка гине не просто фізично: він – а це далеко страшніше – морально гине, і питання, що ним опекла його востаннє нещасна жінка: «Так оце та правда?» – було найстрашнішим йому іспитом і найважчим судом. Нігілізм не зродив нічого і певно, що не міг Чіпка правди знайти на тому шляху, на який ступив був з своїм протестом» [16, с.171]. Навіть мати не змогла змиритися зі скоєним і, попри свою велику любов до сина, діє за правом Божим «Не вбий», бо, керуючись честю та гідністю, видає Чіпку-злочинця.

Отже, Панас Мирний та Іван Білик дають нам розлогу історію життя Чіпки Варениченка, зацентрувавши на обставинах зародження «пропащої

сили». Вмотивування кожного вчинку знаходимо в ранньому періоді життя головного персонажа, а саме: обставинах народження Чіпки, генетичній складовій із боку батька, несприйнятті суспільством, непедагогічних методах виховання матері та історичних реаліях того часу, що спричинили виникнення класової ієрархії хазяїн – наймит. Альтернативну історію життя в таких реаліях простежуємо на прикладі долі Грицька.

Висновок до розділу 4.

У великій прозі Панаса Мирного підкреслено, що, крім внутрішніх чинників, на особисте життя людини великий вплив мають зовнішні обставини. Так, у повісті «П'яниця» основний вплив на Івана Микитовича мали батьки, адже своєю надмірно опікою до молодшого сина сформували в ньому невпевненість та нерішучість, що призвело до трагічного та знеславленого кінця чоловіка.

Персонажі повісті «Лихі люди», потрапивши в соціальний інститут школи, оцінили подальші можливі шляхи розвитку себе як особистостей, тому почали формувати кожен свій життєвий напрямок та моральний орієнтир. Телепень унаслідок своєї чуттєвості до сприйняття чужого горя став письменником, який постраждав від власних переконань. Крах сподівань та віри забрали в нього сенс життя, тому він і наклав на себе руки. Шестірний продовжував жити за принципами, виробленими в дитинстві, тому домагався свого за допомогою найрізноманітніших, навіть підступних методів. Жук був людиною честі та високих принципів. Ще змалку він не міг залишатися осторонь конфліктних ситуацій. Така поведінка перейшла в переконання недосконалості тогочасної державної системи та намагання змінити світ. Шестірний завадив хлопцеві втілити задумане спочатку у школі, а пізніше й на посаді правоведа. Тому за свої ідеї йому довелося відбути покарання у в'язниці. Попенко був далеким від високих ідей зміни суспільства, а дбав про своє благо. Як у дитинстві він завше намагався вхопити найбільший шматок їжі, так і в

дорослому житті шукав будь-яких способів наживи, навіть коли це стосувалося смерті товариша.

Чіпка частково став жертвою суспільних обставин. Проте автори не зумовлюють долю його виключно зовнішніми обставинами, адже в людини завжди є вибір, як чинити та спрямовувати своє життя. І на прикладі Грицька став очевидним інший можливий варіант розвитку подій.

ВИСНОВКИ

Досвід, засвоєний у дитинстві, супроводжує нас усе життя. Зовнішні та внутрішні фактори обов'язково спричиняють зміни у свідомості, адже дитина ще не має змоги протистояти їм повноцінно, вона їх приймає та засвоює. Основними чинниками, які масштабно вплинули на витворення чеснот та принципів Панаса Рудченка, були його батьки та загалом сімейне виховання. У такому середовищі й постали відповідні риси майбутнього письменника, як працьовитість, співчутливість та здатність до самодисципліни. Отож базові психологічні чесноти Панас Рудченко зумів засвоїти в період дитинства. Це й визначило подальший успішний розвиток його особистості.

Панас Рудченко був тією людиною, для якої тема дитини й дитинства була дуже важливою. І про те, як відповідально він ставився до неї, свідчить його батьківська поведінка, сповнена турботи про власних дітей і дітей із ширшого родинного кола. Епістолярій, спогади про письменника донесли ці важливі відомості. Ми пересвідчились, що батьківство взагалі знайшло повноцінний вияв у свідомості Панаса Рудченка, виявилось природним явищем, притаманним психологічно сформованим особистостям. Ще в доволі ранній період у свідомості Панаса Яковича зароджується усвідомлення дитинства й дитини як особливих понять, формується базове розуміння потреби розумної взаємодії дорослих і дітей, складається уявлення про постать ідеального батька та проєкція цієї ролі на себе. Як у період до народження синів, так і після у свідомості Панаса Яковича простежується вироблення всіх компонентів усвідомленого батьківства. Стосунки з власними дітьми у Панаса Рудченка формувалися з їхнього раннього дитинства і залишилися міцними впродовж життя. Панас Якович, на відміну від свого батька, був не так авторитарною главою сім'ї, як її міцною опорою, що також сприяло побудові дружніх узаємин.

Крім того, чиновник Панас Рудченко, повсякденно зустрічаючись із проблематикою суспільного життя, а значить, із дітьми, їхніми особливостями та потребами, чимраз глибше розумів їхню вагу. Письменництво ж зі свого

боку вимагало думати, розкладати на найменші деталі моменти спілкування з дітьми, адже таке осмислення ставало основою творення багатьох образів дітей у творчому світі.

Беручи до уваги те, що Панас Мирний працював у сфері соціально-психологічної прози, цілком закономірним було те, що він не оминув увагою у своїй творчості проблематику життя дитини, дитинство як визначальний період кожної людської історії. Проаналізувавши образи дітей у малій прозі письменника, простеживши розвиток їхніх характерів, зовнішні та внутрішні впливи, ми вирізнили у ній такі типи дітей: тип самотньої дитини, волелюбної дитини, маленького дорослого та дитини змішаної національної ідентичності. Незавершена проза письменника у свою чергу представила типи травмованої дитини, дитини без відчуття власної самоцінності, дитини, яка зазнала насилля. Автор великим співчуттям оточує кожен із таких образів, він докладно виписує й оточення дитини, міжлюдські стосунки загалом, тим самим даючи зрозуміти, наскільки якраз оточення причетне до складнощів дитячого буття, наскільки дитина узалежнена від соціуму.

Малі та юні герої великої Панаса Мирного так само показані у зв'язках зі складним зовнішнім світом. Основний чинник, який впливав на формування характерів дітей, – це середовище їхнього існування, тобто батьки та сімейне коло. У повісті «П'яниця» автор концентрує увагу на постаті головного героя, який унаслідок надмірної опіки батьків так і не спромігся пристосуватись до нових умов свого самостійного життя. Нерішучість, невміння боротись зі складними обставинами життя спричинили передчасну трагічну загибель хлопця.

Не менш важливу роль відігравала соціалізація дітей у рамках навчальних закладів. Так, четверо хлопців, персонажів повісті «Лихі люди», сформували свої життєві орієнтири ще в період навчання у школі та гімназії. Цьому сприяло нове середовище спілкування та проживання у спільній кімнаті з людьми, які були носіями різних ідей. Вектор особистого розвитку кожного зумовлений суто індивідуальними поглядами на своє місце в житті, як і суспільними

обставинами. Телепень, розчарувавшись у власних ідеалах, накладає на себе руки, Жук відбуває покарання у в'язниці, Шестірний досягнув бажаної мети, ставши діловодом, Попенко ж задовольнив свої матеріальні потреби на службі священником. Через історії своїх героїв Панас Мирний дає зрозуміти, наскільки велику роль відіграли, крім школи як інституту виховання, суто індивідуальні, психологічні фактори, закладені в людині генетично.

Історія Чіпки Варениченка з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» не була б такою драматичною і навіть трагічною, а ще добре вмотивованою, якби автори не зосередили так багато уваги на генеалогії цього персонажа, показі його дитинства й родинного оточення, обставинах формування суперечливого характеру. Складнощі долі батьків відгукнулись і в долі дитини, на це наклались і соціальні чинники, важке становище селянства в підросійській Україні. У такий спосіб проводиться думка, наскільки кожна людина узалежнена від цілого ряду факторів, як значною мірою і від лінії власної поведінки.

Як бачимо, персоносфера прози Панаса Мирного тотожна багатоманітності людського світу. І те, що автор так багато уваги зосередив на проблематиці життя дитини, зігрів кожен із дитячих образів своїм сердечним теплом, свідчить про дітолюбну, щиру гуманістичну позицію самого митця, його блискуче знання дитячої психології.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоус П.В. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості: Лекції. Житомир: Рута, 2009. 336 с.
2. Бондаренко Ю. Характеристика літературних героїв за рисами внутрішнього світу. Українська мова і література в школі : Науково-методичний журнал. Київ, 2015. №3. С. 35-38.
3. Ботнарєнко І. Насильство в сім'ї: поняття, сутність та причини виникнення. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідорєнка, 2016. №2(74), С. 37-47.
4. Вертій О. Лист Івана Рудченка до Олександра Пипіна від 8 грудня 1890р. Рідний край. 2012. № 2. С. 253-257.
5. Власєнко В. Художня майстерність Панаса Мирного : навч. посіб. Дніпропетровськ, 1974. 147 с.
6. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
7. Гогуленко О. П. Антропонімний простір творів Панаса Мирного. Актуальні проблеми слов'янської філології. 2011. Випуск XXIV. Ч. 1. С. 440– 441.
8. Гончарєнко С.У. Український педагогічний енциклопедичний. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
9. Гончарук М. Проблеми основного тексту прозових творів Панаса Мирного 1870-х років. Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2007. Т. 3. С. 57-94.
10. Гребєнюк М. О. Самоідентифікація як механізм формування ідентичності особистості : збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. №8. С. 219 – 228.
11. Григорєнко І. Творчий діалог Панаса Мирного та Сергія Єфремова в епістолярному дискурсі. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2009. № 3. С. 277–282.
12. Грицай М. Панас Мирний: Нарис життя і творчості. К.: Дніпро, 1986. 191 с.

- 13.Данилевич Л. Чинники формування психологічної готовності до батьківства. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2018. № 1. С. 1–10.
- 14.Дубчак О.Б., Семиченко В. А. Абьюз як нова категорія в сімейній психології. «Вісник НАУ. Серія: Педагогіка. Психологія». Київ: НАУ. 2019. Вип. 14, С. 129 – 134.
- 15.Дяченко О. Розвиток освіти на Полтавщині на початку 60-х років XIX ст. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2012. № 10. С. 65–76.
- 16.Єфремов С. А. Історія українського письменства. Київ: Femina, 1995. 537 с.
- 17.Єфремов С. Панас Мирний: Крит.-біогр. нарис. Київ : Слово, 1928. 351 с.
- 18.Жицький Є. Вивчення творчості Панаса Мирного в школі. Київ: Радянська школа, 1964. 175 с.
- 19.Жукова Н. М. Картина світу, образ світу і модель світу у їх специфіці та взаємодії : наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Філологічні науки. 2010. Вип. 89 (1). С. 416 – 420.К., 2002. 39 с.
- 20.Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство, Київ: Академвидав, 2003. 390 с.
- 21.Історія української літератури. XIX століття: навч. посіб. :у 3-х кн. за ред М. Т. Яценка. Київ: Либідь, 1997. Кн. 3. 432 с.
- 22.Кирилюк Є. Панас Мирний(Популярний нарис). Київ : Українське державне видавництво, 1944. 25 с.
- 23.Кленова М. А. Вплив типу темпераменту на вибір особистої стратегії подолання : альманах сучасної науки і освіти, 2015. №8. С. 63–65.
- 24.Клименко І. Від задуму до художнього образу (Із творчої лабораторії Панаса Мирного). Питання майстерності: збірник. Дніпропетровськ, 1969. С. 15–32.
- 25.Ковалець Л.. Юрій Федькович: Історія розвитку творчої індивідуальності письменника: Монографія. Київ: ВЦ “Академія”, 2011. 440 с.

- 26.Козловець М. А. Ідентичність : поняття, структура і типи : Вісник державного Житомирського університету, 2011. №57. С. 3 – 9.
- 27.Копець Л. В. Психологія особистості. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 458 с.
- 28.Коток М. О. Чинники формування особистісної ідентичності старших дошкільників : вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : педагогіка та психологія, 2018. Вип. 28. С. 182 – 188.
- 29.Куц Г.М. Ідентичність соціальна та індивідуальна: політологічна експлікація. Сучасне суспільство. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. Вип. 1. С. 48 – 67.
- 30.Лемещенко О. Аналіз наукових підходів до вивчення феномену “батьківство”. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2015. № 3 (38). С. 223–230.
- 31.Ліфарева Н. Психологія особистості: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.
- 32.Майдан О. Психологічні спостереження Панаса Мирного в жанрі роману. Слово і Час. 1999. № 10. С. 28–32.
- 33.Малина О. Психологічні особливості готовності чоловіка до батьківства. Збірник наукових праць “Проблеми сучасної психології”, 2019. № 2. С. 74-78.
- 34.Матвєєва Т. Гріх як абсолют світу абсурду (за романом Панаса Мирного І. Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія :Філологічна. Острог, 2012. № 28. С. 140-149.
- 35.Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання : підручник : вид. 3-тє, доп., перероб. Київ : ЦП «Компринт», 2019. 376 с.
- 36.Мелешко В. Моральний світ персонажів повістей Панаса Мирного/ Літературознавство, «Просвіта» і духовний ідеал українця: (Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції). Кривий Ріг, 1994. С. 45.

37. Мирний П. Зібрання творів : у 7-и томах. Київ : Рад. письменник, 1968. Т. 2. 334 с.
38. Мирний П. Зібрання творів: у 7 т. Т. 1 Повісті та оповідання. Редкол.: (голова) Микола Єфремович Сиваченко Ред. Т. Надія Олександрівна Вишневська. Київ : Наукова думка, 1969. 452 с.
39. Мирний П. Зібрання творів: у 7 т. Т. 2. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Редкол.: (голова) Микола Єфремович Сиваченко Ред. Т. Надія Олександрівна Вишневська. Київ : Наукова думка, 1970. 521 с.
40. Мирний П. Зібрання творів: у 7 т. Т. 4. Незавершена проза Редкол.: (голова) Микола Єфремович Сиваченко Ред. Т. Надія Олександрівна Вишневська. Київ : Наукова думка, 1970. 431 с.
41. Мирний П. Зібрання творів: у 7 т. Т. 7. Поезія. Публіцистика. Епістолярій. Редкол.: (голова) Микола Єфремович Сиваченко Ред. Т. Надія Олександрівна Вишневська. Київ : Наукова думка, 1971. 664 с.
42. Михайлин І. Воли і ясла: До філософської інтерпретації роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Зб. праць Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. Харків, 1994. Т. 2. С. 61-73.
43. Міщук Р. Реалізм Панаса Мирного і проблема художньої розповіді. Проблеми історії та теорії реалізму української літератури ХІХ – поч. ХХ ст. К.: Наукова думка, 1991. С.78–112.
44. Муздибаєв К. Стратегія подолання життєвих труднощів. Журнал соціології та соціальної антропології. Т. 1. № 2. С. 102–112.
45. Муляр Н. Особливості родинно-побутової культури в становленні особистості (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). Актуальні питання гуманітарних наук. 2013. № 4. С.196–200.
46. Негодяєва С. А. Проблема ідентичності героя-домінанта поетики характеротворення в прозі Панаса Мирного. Наукові праці. Миколаїв: ЧДУ, 2011. С. 81- 86.

- 47.Онiщенко Н. В. Основнi етапи переживання психiчної травми : вiсник Нацiонального унiверситету оборони України, 2015. №3. С. 225 – 231.
- 48.Пальм Н. Д., Гетало Т. Є. Iсторiя української культури : навчальний посiбник. Харкiв : Вид. ХНЕУ, 2013. 296 с.
- 49.Папуша I. Наративнi моделi українського реалiзму: Панас Мирний i топос проституцiї. Бiблiя i культура, 2005. № 7. С. 170–176
- 50.Пашинська А. В. Роль батькiв у формуваннi самоiдентичностi особистостi. Гiлея: науковий вiсник, 2018. Вип. 134. С. 280 – 285.
- 51.Пащенко В. Панас Мирний у спогадах сучасникiв // Україна: архiтектура, iсторiя, мистецтво. Матерiали четвертої Всеукраїнської наукової конференцiї «Вайнгортiвськi читання». Полтава, 2012. С. 142–148.
- 52.Пащенко В. Храм духовностi й любовi на Кобищанах. До iсторiї садиби-музею Панаса Мирного. Рiдний край : Науковий публiцистичний художньо-лiтературний альманах, 2011. № 1. С. 146–153.
- 53.Пивоваров М. Панас Мирний: (Життєвий та творчий шлях). Київ : Днiпро, 1965. 328 с.
- 54.Помиткiна Л. В., Злагодух В. В., Хiмченко Н. С., Погорiльська Н. I. Психологiя сiм'ї : навчальний посiбник для студентiв вищих навчальних закладiв. Київ : вид. Нац. авiац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
- 55.Пчiлка О. Слово про Панаса Мирного. Прапор, 1969. № 5. С.79–83.
- 56.Радченко Є. Панас Мирний. Життя i творчiсть у фотографiях, iлюстрацiях, документах. Київ : Радянська школа, 1983. 160 с.
- 57.Рогальська I. П. Теоретико-методичнi засади соцiалiзацiї особистостi у дошкiльному дитинствi : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.05 “Соцiальна педагогiка” : Луганськ, 2009. 43 с.
- 58.Рудницький М. Вiд Мирного до Хвильового. Львiв: Вид. Спiлки "Дiло", 1936. 438 с.
- 59.Сиваченко М. Є. З творчої лабораторiї Панаса Мирного та Iвана Бiлика. Київ: Держвидав художньої лiтератури, 1957. 320 с.

- 60.Сиваченко М. Є. Корифей української прози. Київ : Наукова думка, 1967. 215 с.
- 61.Сиваченко М. Є. Про текстологічне вивчення й видання художньої спадщини Панаса Мирного. Радянське літературознавство, 1975. № 2. С. 57 – 68.
- 62.Сізова К.Л. Особливості зображення людини у творах Панаса Мирного. Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія, 2007. №2. С. 72-77.
- 63.Смолій В.А. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 2. Українська культура XIII - першої половини XVII століття. Київ : Наук. думка, 2001. 848 с.
- 64.Стахова І. А. Особливості становлення цілісної картини світу в дітей шестирічного віку. Молодий вчений. 2019. №5. С. 162 – 165.
- 65.Степаненко М.І., Титаренко В.П. Багатогалузовий словник термінів. Полтава: Астроя, 2021. 204 с.
- 66.Столярченко О. Вплив сім'ї на розвиток різновікових взаємин дітей. Проблеми сучасної психології. 2015. № 27. С. 568–577.
- 67.Столярченко О. Психологія особистості. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
- 68.Ушкалов Л.. Творча історія роману «Хіба ревуть воли воли, як ясла повні?». Слово і Час. 2019. № 5. С. 3-14.
- 69.Ушкалов Л. Панас Мирний (знамениті українці). Харків: Фоліо, 2012. 128 с.
- 70.Ушкалов Л. Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний. Харків: Майдан, 2012. 184 с.
- 71.Хачатурян К. Особливості часопросторової організації роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. 2020. № 3. С. 74–78.
- 72.Чепурко О. М. Образи дітей в українській малій прозі кінця XIX - початку XX сторіччя : вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Вип. 15. 2004. С. 215 – 218.

- 73.Черкаський В. Панас Мирний. Біографія. Дослідження. Київ: Наук. думка, 1973. 392 с.
- 74.Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного. Київ : Дніпро, 1989. 351 с.
- 75.Черкаський В. Вивчення творчості Панаса Мирного: посібник для вчителів. Київ : Рад. школа, 1983. 192 с.
- 76.Черкаський В. М. Деталь у творчості Панаса Мирного // Радянське літературознавство. 1987. № 7. С. 61 – 67.
- 77.Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "вікова та педагогічна психологія". Київ, 2011. 47 с.
- 78.Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
- 79.Шкурін О. І. А. С. Макаренко про батьківський авторитет : Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. №7. С. 222 – 227.
- 80.Яценко Т. Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах. Психологія і суспільство, 2004. № 4. С. 37-59.